

Mirjana Dokmanović  
UTICAJ NEOLIBERALIZMA NA EKONOMSKA  
I SOCIJALNA PRAVA

*Recenzentkinje*  
dr Zorica Mršević  
prof. dr Danica Drakulić  
prof. dr Tatjana Đurić Kuzmanović

Mirjana Dokmanović

UTICAJ NEOLIBERALIZMA  
NA EKONOMSKA I SOCIJALNA PRAVA



Beograd, 2017



# SADRŽAJ

UVOD.....	9
OSVRT NA EKONOMSKU GLOBALIZACIJU IZ PERSPEKTIVE LJUDSKIH PRAVA.....	13
O globalizaciji.....	13
Ekonomska globalizacija.....	18
Neoliberalizam.....	20
OBAVEZE DRŽAVA U POGLEDU OSTVARIVANJA I ZAŠTITE EKONOMSKIH I SOCIJALNIH PRAVA.....	27
Socijalna pravda.....	33
OSVRT NA TRANZICIJU IZ PERSPEKTIVE LJUDSKIH PRAVA.....	35
Specifičnosti tranzicije u zemljama bivšeg komunističkog i socijalističkog sistema.....	35
Iskustva pojedinih zemalja u prvi deset godina tranzicije.....	38
Rodna dimenzija tranzicije .....	48
NEOLIBERALIZAM U USTAVU – STUDIJA SLUČAJA: SRBIJA.....	59
Ekonomska i socijalna prava .....	59
Osnovna načela ekonomskog uređenja .....	61
Uticaj tržišne privrede na socijalni i ekonomski položaj zaposlenih.....	62
Sloboda preduzetništva .....	63
Svojinska prava stranaca .....	64
Ravnopravnost svih oblika svojine .....	66
Državna imovina .....	68
Zemljište.....	68
Javni dug .....	69
Zaključak.....	70

OSVRT NA SVETSKU FINANSIJSKU I EKONOMSKU KRIZU IZ PERSPEKTIVE LJUDSKIH PRAVA .....	73
Posledice svetske finansijske i ekonomske krize na razvoj.....	75
Rezime globalnih kretanja.....	75
Ljudska prava u doba krize.....	76
Pravo na hranu i na život bez siromaštva .....	76
Pravo na osnovno obrazovanje .....	78
Pravo na zdravlje.....	79
Pravo na rad.....	79
Ekonomski i socijalni položaj žena.....	80
Globalni odgovor na svetsku krizu .....	81
Ujedinjene nacije .....	81
Međunarodna organizacija rada (MOR) .....	84
Zaključak.....	85
KONCEPT RAZVOJA ZASNOVAN NA LJUDSKIM PRAVIMA.....	87
ZAKLJUČAK .....	97
LITERATURA .....	101
SUMMARY .....	111
O AUTORU .....	117

# CONTENTS

INTRODUCTION .....	9
OVERVIEW OF ECONOMIC GLOBALIZATION FROM HUMAN RIGHTS PERSPECTIVE .....	13
About globalization.....	13
Economic globalization.....	18
Neoliberalism.....	20
OBLIGATIONS OF STATES WITH RESPECT TO IMPLEMENTATION AND PROTECTION OF ECONOMIC AND SOCIAL RIGHTS.....	27
Social justice .....	33
OVERVIEW OF TRANSITION FROM HUMAN RIGHTS PERSPECTIVE.....	35
Specifics of transition in former social and communist countries .....	35
Experiences of some countries in the first ten years of transition.....	38
Gender dimension of transition.....	48
NEOLIBERALISM IN A CONSTITUTION –	
CASE STUDY: SERBIA.....	59
Economic and social rights.....	59
Basic principles of the economic system.....	61
The impact of the market economy on social and economic status of the employed.....	62
Freedom of entrepreneurship .....	63
Proprietary rights of foreigners.....	64
Equality of all types of assets .....	66
State assets.....	68
Land .....	68
Public debt .....	69
Conclusion .....	70

OVERVIEW OF THE GLOBAL FINANCIAL AND ECONOMIC CRISIS FROM HUMAN RIGHTS PERSPECTIVE.....	73
Impact of the global financial and economic crisis on development.....	75
Summary of global tendencies .....	75
Human rights in times of crisis.....	76
Right to food and to life free of poverty.....	76
Right to elementary education.....	78
Right to health .....	79
Right to work .....	79
Economic and social position of women .....	80
Global response to the global crisis .....	81
United Nations.....	81
International Labour Organization (ILO).....	84
Conclusion .....	85
RIGHTS BASED APPROACH TO DEVELOPMENT .....	87
CONCLUSION.....	97
LITERATURE.....	101
SUMMARY .....	111
ABOUT THE AUTHOR.....	117



## UVOD

Globalizacija je jedan od najkontroverznijih društvenih fenomena današnjice. O njoj se mnogo govori, piše i raspravlja, napada se i brani, slike antiglobalističkih demonstracija su sve prisutnije u medijima širom sveta, umnožavaju se alter-globalistički pokreti i zahtevi za promišljanjem i „reinventiranjem“ globalizacije. Osnovna kontroverza ovog fenomena je u izuzetno širokom spektru značenja koja se pod njim podrazumevaju, od nove epohe ljudske istorije i razvoja civilizacije do njenog potpunog negiranja, kao i u činjenici da još nije data jedinstveno prihvaćena definicija globalizacije. Kao sinonimi, za globalizaciju se koriste mnogi izrazi kao što su amerikanizam, amerikanizacija, mondijalizam, neokolonijalizam, neoimperijalizam,... Političari, novinari, teoretičari, ekonomisti, pravnici, akademici, ekolozi, kulturolozi i sociolozi sve češće koriste ovu reč dajući joj svoj smisao i upotrebljavajući je na različite načine, u različite svrhe i različite ciljeve. Globalizacija je postala predmet izučavanja na mnogim studijama u svetu iz oblasti ekonomije, prava, sociologije, međunarodnih odnosa, kulturoloških studija i studija masovne komunikacije, a utemeljila je i novu oblast studija globalizacije.

Za razliku od „neuhvatljive“ globalizacije, pojedini društveni fenomeni današnjice su izuzetno vidljivi i iskustveno veoma bolni kako za društva, tako i za svakog od nas pojedinačno. Siromaštvo je postalo osnovna bolest savremenog sveta, kako na Istoku, tako na Zapadu, kako na Jugu, tako na Severu. Siromaštvo je tu, svuda oko nas, vreba i pretili. Skoro svaki drugi čovek na svetu danas preživljava sa manje od 2 dolara dnevno. Osim gladi i bede, većinu svetskog stanovništva ugrožava nedostatak pristupu resursima, poslu, obrazovanju, čistoj pijaćoj vodi i zdravstvenim uslugama. Osnovna emocija postala je *strah* zbog nesigurnosti – u pogledu izvora prihoda, posla, fizičke bezbednosti, sigurnosti porodice i dece – u pogledu svega što može da donese neizvesna budućnost. Osećaj nesigurnosti podstiču i mnoge globalne pojave od kojih se ne možemo zaštititi državnim granicama, kao što su ekološke katastrofe

i zagađivanje, oružani sukobi, masovna sredstva uništenja, terorizam, HIV/AIDS, ptičji grip...

Zbog isprepletanosti, povezanosti i interakcije političkih i ekonomskih odnosa država u međunarodnoj zajednici, sudbine nacija, zajednica, porodica i pojedinaca unutar jedne države više ne zavise samo od politike suverene vlasti. Supranacionalna privredna društva, kao što su međunarodne finansijske institucije, transnacionalne korporacije i multinacionalne kompanije, stekla su moć da u manjoj ili većoj meri uobličavaju volju država i da ih povinuju svojim interesima i ciljevima. Kao posledica ubrzane koncentracije finansijske moći i svetskog bogatstva u rukama sve manjeg broja ljudi, centar svetske političke moći se sve više premešta u ruke globalne finansijske nad-klase. Njeno dalje bogaćenje uslovljeno je forsiranjem pauperizovanja većine svetske populacije i rasta prekarijata, što dovodi do smanjenja srednjeg društvenog sloja u svim zemljama. Potrebno je da priznamo da je ekonomski razvoj, takav kakav je danas, ekstremno nepravičan, zbog nepravične distribucije blagodeti razvoja koji prisvaja sve uži krug ljudi. Rastući jaz između bogatih i siromašnih i konflikt između potreba stanovništva i nestašice poslova i radnih mesta neminovno će obeležiti geopolitiku 21. veka.

Ova studija<sup>1</sup> se bavi analizom samo jedne dimenzije globalizacije – ekonomske dimenzije koju karakteriše neoliberalna ideologija – i njenim uticajem na mogućnosti ostvarivanja i zaštite ekonomskih i socijalnih prava zajemčenih međunarodnopravnim instrumentima Ujedinjenih nacija. U istraživanje ove problematike pošla sam od definisanja ekonomske globalizacije kao procesa prestruktuiranja privrede po neoliberalnoj agendi kojom upravljaju međunarodne finansijske institucije i transnacionalne korporacije. Ispitujem kako ovaj proces utiče na ostvarivanje ekonomskih i socijalnih prava i socijalne pravde; koji su efekti neoliberalizma na ekonomska i socijalna prava u tranziciji bivših socijalističkih privreda prema tržišnoj ekonomiji; zašto neoliberalizam različito utiče na žene i muškarce u pogledu ostvarivanja ovih prava; kako neoliberalizam utiče na ostvarivanje socijalne uloge države.

U traganju za odgovorima na ova pitanja analiziram uticaj neoliberalne ekonomske politike prvenstveno na ekonomsko-socijalni položaj žena. Ovo činim iz dva razloga: prvo, s obzirom na to da su žene u svim društvima najbrojnija marginalizovana grupa, i drugo, imajući u vidu da su žene upravo ona društvena grupa koja zbog nemogućnosti izbora često prihvata nisku cenu rada i snižavanje standarda uslova rada kako bi obezbedila preživljavanje svojoj porodici; ovim su grane i delatnosti u

<sup>1</sup> Svi pojmovi u ovom radu upotrebljeni u gramatičkom muškom rodu podrazumevaju muški i ženski rod lica na koje se odnose.

kojima preovlađuje ženska radna snaga privlačne za strane investitore, jer im omogućuju veću oplodnju kapitala.

Pored naučnih i stručnih radova u ovoj oblasti, kao osnovne izvore statističkih podataka i ekonomskih pokazatelja koristila sam publikacije i izveštaje agencija Ujedinjenih nacija, kao što su Program Ujedinjenih nacija za razvoj [*United Nations Development Program – UNDP*], Entitet Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena [*United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women – UN Women*], Ekonomske komisije Ujedinjenih nacija za Evropu [*United Nations Economic Commission for Europe / UNECE*], Svetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda, kao i izveštaje nacionalnih vlada i državnih institucija. U istraživačku građu sam uvrstila i radove učesnika i učesnica međunarodne konferencije „Uticaj privatizacije i strukturalnog prilagođavanja privrede na ekonomski i socijalni položaj žena“ održane 22–24. februara 2002. godine u Subotici koji je bio moj idejni projekat (Dokmanović, 2002a). Ovu konferenciju sam organizovala sa ciljem prikupljanja, razmene i objavljivanja iskustava država u tranziciji u pogledu njenih efekata na ekonomska i socijalna prava žena i položaj radne snage u celini. U analiziranju prikupljene dokumentacije i statističkih podataka koristim kvalitativnu metodologiju uz holistički pristup, usredsređen prvenstveno na intenzivnije posmatranje jedne ranjive grupe, žena, i na razumevanje značenja pojedinačnih pojava u kontekstu. Makroekonomske tendencije prezentirane u statističkim podacima i relevantnim službenim izveštajima agencija Ujedinjenih nacija, međunarodnih finansijskih institucija i državnih tela analiziram kroz prizmu Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1996), s obzirom da su u ovom instrumentu dati standardi u ovoj oblasti kojih se države članice moraju pridržavati.

U prvom poglavlju predstavljam najznačajnija teorijska shvatanja globalizacije i neoliberalizma. U drugom delu dajem pregled obaveza država u pogledu ostvarivanja i zaštite ekonomskih i socijalnih prava koje proističu iz međunarodnopravnih standarda u ovoj oblasti. Posebno poglavlje posvećujem analizi efekata tranzicije bivših socijalističkih privreda u tržišnu ekonomiju iz perspektive ljudskih prava. U analizi polazim od iskustava država u prvih deset godina tranzicije. Posebnu pažnju dajem predstavljanju rodne dimenzije tranzicije, s obzirom da su efekti tranzicije na žene drugačiji u odnosu na muškarce zbog reproduktivne uloge žena i rodnog režima u kojem imaju podređeni položaj. Ekonomsko uređenje u Ustavu Republike Srbije iz 2006. godine mi je bilo važno za analizu, jer, s jedne strane, uvodi neoliberalni prilaz, a, druge strane, umanjuje opseg ekonomskih i socijalnih prava. Četvrto poglavlje je posvećeno analizi svetske finansijske i ekonomske krize iz 2008. godine

iz perspektive ljudskih prava. U poslednjem delu predstavljam koncept razvoja zasnovan na ljudskim pravima nastao pod okriljem Međunarodne organizacije rada i promovisan od strane agencija Ujedinjenih nacija. Analiza ovog koncepta razvoja pokazuje, međutim, da on može da proizvodi samo kozmetičke, ali ne i suštinske promene, s obzirom da ne dira u razgradnju postojećih odnosa i distribucije moći i resursa koje stvara neoliberalni koncept ekonomske politike. Na osnovu rezultata analize navedenih tema zaključujem da stvarna promena stanja i *de facto* ostvarivanje ljudskih prava, rodne ravnopravnosti i poboljšanja kvaliteta našeg svakodnevnog života zahtevaju da se razvoj po neoliberalnom receptu zameni pravičnijim i humanijim konceptom.

Pojedini delovi ove studije objavljeni su u domaćoj periodici i predstavljani na međunarodnim skupovima u inostranstvu. Posebnu zahvalnost dugujem profesorki emeritus Svenki Savić zbog njenog uticaja na moj istraživački rad da sve društvene pojave posmatram i kroz prizmu rodne ravnopravnosti. Zahvaljujem recenzentkinjama dr Zorici Mršević, prof. dr Danici Drakulić i prof. dr Tatjani Đurić Kuzmanović na korisnim sugestijama, a dr Mršević i za podršku za izdavanje ove publikacije.

U ovom tekstu bavim se tek jednim malim brojem pitanja koja otvara svet u kojem živimo sa ciljem da se iz njegovog košmara što pre probudimo.

# OSVRT NA EKONOMSKU GLOBALIZACIJU IZ PERSPEKTIVE LJUDSKIH PRAVA

## *O globalizaciji*

Teško da je danas naći termin koji se često koristi u masovnim medijima, političkim govorima i teoretskim razmatranjima, za koji postoji toliko malo saglasnosti oko njegovog definisanja. Shvatanja globalizacije se kreću od njenog veličanja kao stvaranja novog vrlog globalnog sveta i raskršća u ljudskoj istoriji, do stanovišta da se radi o pukom mitu, odnosno, do potpunog negiranja postojanja ovog procesa.<sup>2</sup>

U društvenim naukama prisutne su različite konceptualizacije globalizacije zavisno od discipline (Dokmanović, 2002). U ekonomiji, globalizacija se odnosi na ekonomsku internacionalizaciju i širenje kapitalističkih tržišnih odnosa. U međunarodnim odnosima, fokus je na razvoju globalne politike i povećanju intenziteta odnosa među državama. U sociologiji, težište pažnje je na povećavanju društvenih veza širom sveta i pojavljivanju „globalnog društva“. U studijama kulture, u centru izučavanja su globalne komunikacije, postkolonijalne kulture i kulturna standardizacija, kao što su „kokakolonizacija“ i „mekdonaldizacija“, a u istorijskim naukama, konceptualizacija „globalne istorije“. Bogatstvo i različitost prilaza ukazuje da je globalizacija multidimenzionalni proces koji se ne može podvesti pod jednodimenzionalnu stvarnost niti jednostrano tumačenje. Shodno tome, globalizacija se može razumeti kao otvorena sinteza nekoliko disciplinarnih prilaza, koja čak izlazi iz okvira društvenih nauka. Ovome doprinose različiti aspekti bavljenja pitanjima „globalizovanog sveta“ i problematika koje prevazilaze nacionalne granice, kao što su ekologija, tehnologija i poljoprivreda („zelena revolucija“).

---

<sup>2</sup> Opširnije o različitim tumačenjima definicijama i shvatanjima globalizacije u oblasti ekonomije, političke ekonomije, masovnih komunikacija, kulture, tehnologije i razvoja društva: Beynon, J. and D. Dunkerley (eds.) (2001). *Globalization: The Reader*. New York: Routledge.

Globalizacija je termin koji u sebi obuhvata različite procese koji podrivaju suverenitet nacionalnih država od strane transnacionalnih faktora sa različitim oblicima moći, identiteta, orijentacija i umreženosti (Giddens, 1990; Robertson, 1992; Held *et al.*, 1999; Dokmanović, 2002). Globalizacija je složeni društveni, ekonomski, kulturološki, tehnološki, politički i geografski proces u kome je pokretljivost kapitala, ideja, tehnologije, organizacija, ideja i ljudi dobila rastuću globalnu i transnacionalnu formu (Moghadam, 1999). S obzirom na kompleksnost i multidimenzionalnost globalizacije i mnoštva uglova iz kojih se posmatra, ne postoji opšteprihvaćena definicija globalizacije (Đurić Kuzmanović, 2008). Giddens (1990) je vidi kao nastavak modernizacije, Robertson (1992) kao nastavak imperijalizma, a Chomsky (1999) i Klein (2001) kao društveni i politički projekat.

Held (1999) autore deli na „hiperglobaliste“, „skeptike“ i „transformacioniste“. Iz prizme „hiperglobalista“ (Friedman, 1999; Fukuyama, 1992) globalizovani poredak karakterišu gusta mreža povezanosti i međuzavisnosti svih sfera delatnosti i kraj nacionalnih država koje se pretvaraju u puke lokalne pipke, izvršioce nadnacionalnih ekonomskih sila i političkih institucija. Prema „skepticima“, ekonomska globalizacija je samo mit i svet je manje integrisan nego što je bio pre Prvog svetskog rata, dok transformacionisti (Robertson, 1992; Vuletić, 2003) smatraju da globalizacija predstavlja istorijski neizbežan tok, centralnu pokretačku silu koja oblikuje svet, realan i neizbežan fenomen.

Razmatranja porekla globalizacije Waters (1995) sumira na tri osnovna stanovišta:

- globalizacija kao proces napreduje tokom cele istorije (još od nezabeleženih preistorijskih kretanja ljudi širom planete),
- globalizacija je ishodište kapitalizma u modernom svetu,
- globalizacija je novi proizvod „dezorganizovanog kapitalizma“ postindustrijalnog i postmodernog društva.<sup>3</sup>

Jednu od najširih definicija globalizacije daje Mićović (2001: 18–19) koji je definiše kao „predstavu o jednom svetu na Zemlji, svetu međusobno povezanom, čiji su delovi (države, regioni i šira područja) uzajamno zavisni i umreženi u jedan globalni sistem ekonomskih, kulturnih, političkih, naučno-tehnoloških i svih drugih aspekata ljudi i naroda; svetu bez konflikata, suprotstavljenih interesa, idealno bezbednom, u kome su svi ljudi i narodi slobodni da odlučuju o svojoj budućnosti i sudbini, o

<sup>3</sup> Opširnije o izvorštima globalizacije: A. Giddens, *The Consequences of Modernity*, Polity Press, Cambridge, 1990; R. Robertson, *Globalization: Social Theory and Global Culture*, Sage, London, 1992; Head *et al.*: *Global Transformation: Politics, Economics and Culture*, Polity Press, Cambridge, 1999.

odnosima sa drugim narodima; da se svetska prirodna i druga bogatstva koriste i stiču radom i da srazmerno tome pripadaju svima; da se isključuje svaka vrsta dominacije po nacionalnoj, verskoj ili rasnoj pripadnosti ljudi; da se onemogućiti svaki vid eksploatacije, ponižavanja i netrpeljivosti; da su svim ljudima i narodima dostupne tekovine nauke, kulture i drugih vidova ljudskog stvaralaštva, da se prožimanjem tih vrednosti u svoj njihovoj raznolikosti i bogatstvu ideja i tekovina ljudskog razuma i stvaralaštva razvija jedan novi svet uzajamno zavisani i povezan jakim nitima sa onim što ima univerzalno značenje i predstavlja opšte tekovine čovečanstva“.

Ovi procesi postepeno su globalizovali čitavu ekonomsku aktivnost. Prema UNDP (1999) koji redovno izveštava o stanju ljudskog razvoja u svojoj godišnjoj publikaciji *Human Development Report*<sup>4</sup>, novu eru globalizacije karakterišu:

- Nova tržišta: rastuća globalna tržišta usluga (transport, banкарство, osiguranje); nova finansijska tržišta – deregulisana, globalno povezana; deregulacija antitrustnih zakona i umnožavanje integracija; globalno potrošačko tržište sa globalnim proizvodnim markama.
- Novi akteri: multinacionalne korporacije koje dominiraju svetskom proizvodnjom; Svetska trgovinska organizacija – prva multilateralna organizacija koja ima moć da podredi volju nacionalnih vlada svojim pravilima; međunarodni krivični sudski sistem u nastajanju; rast broja nevladinih organizacija i njihovih mreža; regionalni blokovi koji dobijaju na značaju – Evropska unija, ASEAN (*Association of South-East Asian Nations*), NAFTA (*North American Free Trade Association*) i dr.; grupe za političku koordinaciju na globalnom nivou (G7, G8, G10, G22, G77, OECD).
- Nova pravila: tržišna ekonomska politika uz rastuću liberalizaciju i privatizaciju; široko prihvatanje demokratije kao političkog sistema; rast broja konvencija i dokumenata koji regulišu ljudska prava i rast broja njihovih potpisnika, kao i rastuća javna svest o ljudskim pravima; konsensualne agende i ciljevi razvoja; sporazumi o zaštiti životne sredine na globalnom nivou (očuvanje ozonskog omotača, očuvanje mora i okeana, dezertifikacija, klimatske promene i dr.); multilateralni sporazumi o trgovini; novi multilateralni sporazumi – o intelektualnoj svojini, komunikacijama itd.; multilateralni sporazum o investicijama – u fazi rasprave.

<sup>4</sup> <http://hdr.undp.org/en>

- Novi vidovi komunikacije: internet, elektronska pošta; mobilni telefoni; faks mašine; brži i jeftiniji avionski, drumski i železnički saobraćaj; kompjuteri.

Novina je i to što su, kao nusprodukt razvoja u ovim oblastima, otklonjene barijere, pa je time omogućeno globalno povezivanje društveno nepoželjnih i štetnih aktivnosti, kao što su međunarodni kriminal, međunarodni terorizam, trgovina ženama i decom, trgovina oružjem i drogama.

Prema Bakker (1999), ovaj proces označava opšti neoliberalni konsensus, prema kome sve države moraju da smanje potrošnju i regulativu, povećaju izvoz i dozvole tržišnim procesima, a ne političkim ili društvenim snagama, da rekonstruišu njihove nacionalne ekonomije, kako bi postali deo transnacionalnih ili regionalnih trgovinskih blokova, kao što su Evropska unija ili NAFTA.

Pojedini teoretičari tvrde da globalizacija nije nov proces, već da je svet duže od jednog veka integrisan u globalno selo zahvaljujući velikim migracijama radnika, pokretljivosti investicija i kapitala i trgovine preko nacionalnih granica. Prema Miyashiju (1998), ako se pod globalizacijom podrazumeva da je svet jedinstvena celina u kojoj svako ravnopravno učestvuje u ekonomiji, onda se globalizacija nije ni dogodila, jer niti živimo u globalno integrisanoj ekonomiji, niti ima izgleda da se to ostvari u budućnosti. Isto tako, ako globalizacija znači da su samo neki delovi sveta povezani, tada se takođe ne može govoriti da je bilo šta novo dodato procesu globalizacije otkada je Kolumbo prešao preko Atlantika. Jedina je novina, prema ovom autoru, stepen ekspanzije trgovine i protoka kapitala, rada, proizvodnje, potrošnje, informacija i tehnologija koji, zbog svog intenziteta, može da dovede do kvalitativne promene. Miyoshi (2001), pak, smatra da je kapitalizam uvek bio internacionalan i da se stoga ne dešava ništa novo, a da je međunarodna trgovina više regionalna nego globalna, uzimajući kao argument podatak da se skoro 80% svetske trgovine realizuje između EU, SAD i Japana.

Za ovo doba karakteristično je i smanjenje suverenosti nacionalnih država, s jedne strane, i uvećanje uticaja i moći međunarodnih finansijskih organizacija i transnacionalnih korporacija nad nacionalnim ekonomijama i državnim donosiocima odluka, s druge strane (Stiglic, 2004). Uticaj međunarodnih neformalnih centara moći raste na uštrb legalnih međunarodnih institucija. Male države gube pravo odlučivanja i počinju da se razgrađuju, a svetski finansijski centri moći i multinacionalne korporacije stiču mogućnost da im snagom svoje (finansijske) sile nameću svoju volju i diktiraju uslove za razvoj nacionalnih ekonomija i izlazak na svetsku tržišnu utakmicu. Mnogi analitičari pod ovim pojmom podrazumevaju i globalni proces demokratizacije, odnosno, poja-



vu nametanja zapadnog modela demokratije ostatku sveta i to isključivo kao jedini valjan i ispravan model koji se mora slediti i usvojiti milom ili pod pretnjom raznoraznih vidova sankcija i pritisaka.

Zahvaljujući novim informaciono-komunikacijskim tehnologijama i globalnim medijima koji prelaze sve granice, globalizaciju privrednih aktivnosti prati globalizacija kulture. Interakcija nacionalnih kultura stvara 'globalnu kulturu' i menja dinamiku kultura pojedinih nacionalnih zajednica. Globalizaciju kulture mnogi definišu kao „hibridizaciju“ kultura i kulturni pluralizam. Savremenu kulturnu globalizaciju mnogi posmatraju kao najnoviju manifestaciju istorijskog procesa, čemu su prethodile preistorijske i istorijske migracije ljudi, globalno širenje najvećih svetskih religija, uticaj velikim imperija, uticaj zapadnih nacionalnih država i moderni nacionalizam, uključujući ekspanziju Evrope van svojih granica od XVI veka, transnacionalni protok kapitalizma i „velikih“ ideja (iz oblasti nauke, liberalizam, feminizam, socijalizam i sl.) i hegemonija engleskog kao „svetskog“ jezika (Held *et al.*, 1999). Kulturna globalizacija se posmatra sa različitih stanovništa širokog raspona, od ocene kao progresivne i oslobađajuće do gledišta da ugrožava, preti i uništava lokalne kulture. Ono što je nesporno je da se uticaj zapadne potrošačke kulture raširio širom sveta, zahvaljujući prvenstveno novim medijskim tehnologijama, globalnoj medijskoj korporativnoj infrastrukturi, pop muzici, modi, televiziji, filmu i turizmu. Po prvi put, dešava se da je skoro nemoguće da jedinka izostane van uticaja kulturne globalizacije bez obzira na to gde živi.

Globalizacijom su zahvaćene sve sfere života, no njen najznačajniji deo čini globalizacija trgovine, proizvodnje i finansija. Zahvaljujući novim komunikacijskim tehnologijama i usavršavanjem tehničko-tehnoloških dostignuća, kretanje finansijskih, ljudskih i robnih resursa postalo je slobodno, neopterećeno nacionalnim granicama, admministrativnim, geografskim i kulturnim barijerama.

Pored ekonomske globalizacije, svet današnjice su uobličili fragmentacija i problemi koji prevazilaze granice država. Fragmentacija se dešava po osnovu nacionalnih, etničkih, religijskih i jezičkih linija. Ratovi i konflikti unutar državnih granica eskaliraju po broju i intenzitetu, istovremeno prouzrokujući eroziju socijalne sigurnosti i zaštite u mnogim zemljama. Ove fenomene svuda prati rast nasilja nad ženama i decom. Globalne procese političkog prestrukturiranja karakterišu različiti tranzicioni procesi bremeniti teškoćama, kao i povećanje broja ekonomskih oslabljenih zemalja i ekonomija uništenih dugovima. Slabljenje struktura države takođe slabi balanse koji omogućavaju ravnopravnu raspodelu resursa i moći, što naročito pogađa žene. Sve to istovremeno, dovodi do usložnjavanja političkih, društvenih i socijalnih odnosa i za-

hteva za intervencijama radi postizanja mira, razrešavanja konflikata, izgradnje institucija, primene međunarodnih obaveza i ugovora, uključivanja u međunarodne ekonomske i političke sisteme i institucije.

Fenomeni sadašnjice koji prate globalizaciju odnose se na probleme koji prelaze državne granice. One ne predstavljaju prepreku širenju kriminala, terorizma i trgovine ljudskim bićima, drogom i oružjem. Štetni efekti zagađivanja vazduha, rečnih tokova, jezera, mora, podvodnih voda i zemljišta ne zaustavljaju se na državnim granicama. Prevencija i suzbijanje ovih pojava zahtevaju međudržavnu saradnju i odmicanje od kratkoročnih interesa prema dugoročnim interesima, zasnovanim na humanom razvoju globalnog društva.

Razmatranje uticaja neoliberalizma na ljudska prava i ljudski razvoj zahteva da prethodno definišemo šta je privredni razvoj. Pod privrednim razvojem danas podrazumemo složen proces promena koje se dešavaju u privrednom rastu i njenoj strukturi i sastoje se od povećanja značaja industrijske aktivnosti na račun poljoprivredne aktivnosti; migracije radne snage iz ruralnih u urbane industrijske sredine; smanjivanja zavisnosti od uvoza značajnih proizvodnih i potrošnih dobara; smanjivanja poljoprivrednih proizvoda i ruda kao glavnih izvoznih artikala, i na kraju, od minimalizovanja zavisnosti od pomoći stranih zemalja za finansiranje investicija i samim tim, generisanje sopstvenih snaga za razvoj. Glavni cilj privrednog razvoja trebalo bi da bude poboljšanje životnog standarda i generalno blagostanje ljudi (Đurić-Kuzmanović, 2007). Pojam privrednog razvoja treba razlikovati od pojma razvoja koji je znatno širi i koje obuhvata razne oblasti ljudskog delovanja, kao što su tehnološki razvoj, kulturni razvoj, politički razvoj, razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija i dr.). Prema Senu (2002), razvoj je proces širenja pravih sloboda koje ljudi uživaju. Efekti preovlađujuće neoliberalne makroekonomske politike potvrđuju da ne mogu doprineti ostvarenju Senove vizije razvoja.

### *Ekonomska globalizacija*

U ovom radu globalizaciju razmatram iz ekonomskog aspekta. Iz te tačke gledišta, ona se zasniva na hegemoniji slobodnog tržišta i principu liberalizma u ekonomskoj nauci uz minimiziranu ulogu države u smislu regulisanja slobodno formiranih tržišnih mehanizama (Beker, 2005). Ekonomsku globalizaciju čine četiri komponente: globalizacija finansija, trgovine, investicija i tehnologije. Ovi procesi dovode do produbljivanja integracije i brže interakcije nacionalnih ekonomija kroz proizvodnju, trgovinu i finansijske transakcije putem međunarodnih i multilaterarnih

korporacija i banaka, sa dominantnom ulogom Međunarodnog monetarnog fonda, Svetske banke i Svetske trgovinske organizacije. Pored toga što su kapital i kapitalistički sistem uvek težili globalnom, nesputanom kretanju i time prouzrokovali nekoliko većih talasa globalizacije (kao, na primer, u periodu 1870–1914), pod globalizacijom u današnjem smislu reči najčešće podrazumevamo period od sedamdesetih, koji je proizvod transfera tehnološkog buma i bržeg toka kapitala nego u svim prethodnim periodima. Centralni stubovi ekonomske globalizacije su liberalizacija međunarodnih ekonomskih odnosa, klauzula najvećeg povlašćenja i „uslovljavanje” u pregovorima (Đorđević, 2003).

Nije slučajno što se ekonomska dimenzija globalizacije, često se naziva i „korporativnom globalizacijom“ ili „globalizacijom odozgo“, zahvaljujući ogromnoj snazi koju imaju transnacionalna preduzeća (Đurić Kuzmanović, 2008). Mnoge transnacionalne kompanije su bogatije i moćnije od država, a najveće imaju godišnji profit koji uveliko prevazilazi bruto nacionalnih dohodak većine država. Među 100 najvećih ekonomija u svetu, 37 su korporacije, uglavnom naftna preduzeća (Royal Dutch Shell, Sinopec-China Petroleum, PetroChina, Gazprom, Statoil i dr.), banke (JP Morgan Chase, China Construction Bank, HSBC Holdings, Bank of America, Bank of China, Citigroup) i informaciono-telekomunikacione firme (Apple, AT & T, Nippon Telegraph & Tel, China Mobile)<sup>5</sup>.

Transnacionalne korporacije su stekle ovakvu moć zahvaljujući konsolidovanju svoje proizvodnje na sve više deregulisanom globalnom tržištu rada (Đurić Kuzmanović, 2008; Pečujlić, 2002). Jeftina i dostupna radna snaga i sredstva i povoljni uslovi proizvodnje na nerazvijenom Jugu osnažili su pokretljivost i profitabilnost njihovog kapitala, a otklanjanje barijera na tržištu omogućili su im da distribuiraju i plasiraju svoju robu na globalnom nivou. U ovakvim uslovima, ni velika preduzeća koja deluju unutar nacionalne privrede ne mogu da konkurišu ovim ekonomskim džinovima, pa propadaju, što dovodi do rasta nezaposlenosti i siromaštva, i smanjivanja nadnica. Đurić Kuzmanović (2008) primećuje da ove transnacionalne proizvodne mreže povećavaju snagu globalnog kapitalizma tako što olakšavaju transnacionalnim kompanijama da zaobiđu nacionalne sindikate koji bi štitili interese radnika u pogledu visine nadnica i zaštite njihovih prava. Friedman (1999: 8) zaključuje da se radi o „širenju slobodnog tržišta kapitalizma do svake zemlje na svetu“. Ovakav proces potvrđuju i karakteristike tranzicije bivših socijalističkih i komunističkih privreda u tržišnu ekonomiju zasnovanu na privatnom kapitalu i orijentisanom ka profitu.

<sup>5</sup> <https://makewealthhistory.org/2014/02/03/the-corporations-bigger-than-nations/>

Struktura najmoćnijih korporacija sveta pokazuje rast moći i uticaja banaka koje deluju na globalnom finansijskom tržištu. Upravljanje finansijama postalo je znatno profitabilnije od industrijske proizvodnje. Došlo je doba u kojem je postalo isplativije trgovati finansijskim kapitalom (uglavnom bez realnog pokrića) nego proizvoditi realnu robu. Minsky (Randall Wray, 2009 ) primećuje da je finansijska globalizacija stvorila “*money manager capitalism*” koji generiše nejednakosti i finansijsku nestabilnost. Stoga se sve češće postavlja pitanje da li je održiv ekonomski sistem koji je usmeren na proizvodnju finansijskog kapitala, umesto na proizvodnju roba i usluga (Petro and Kovriga, 2011).

### *Neoliberalizam*

Uprkos raznim vidovima manifestacija, globalizacija se uobičajeno povezuje sa usponom neoliberalnog mišljenja i na njemu zasnovanom restrukturiranju svetske ekonomije (Đurić Kuzmanović, 2005). Rodonačelnici klasičnih liberalnih ideja, Adam Smit (1723–1790) i Dejvid Rikardo (1772–1823) su smatrali tržište samoregulišućim mehanizmom koji, težeći ka ravnoteži ponude i potražnje, obezbeđuje najefikasniju raspodelu resursa. Stoga su zaključivali da bi svaka državna intervencija na tržištu neizbežno vodila u društveno nazadovanje ili stagniranje, političku korupciju i suvišnu državnu birokratiju. U domenu međunarodnih ekonomskih odnosa, oni su stoga, zagovarali ukidanje međunarodnih trgovinskih barijera, poput carina na izvoz i uvoz (Đurić Kuzmanović i Berber, 2016).

Ekonomski liberalizam je bio zauzdan tridesetih godina prošlog veka kada je Velika Depresija zaustavljena zahvaljujući kenzijanskoj politici. Džon Majnard Kejnz je stavio pod lupu liberalni koncept zapadne ekonomije upitavši se – da li je to za kapitalizam stvarno najbolji mogući ekonomski koncept? Po njegovom mišljenju, za razvijanje kapitalizma je neophodno ostvarenje pune zaposlenosti, što se može ostvariti samo ako država i centralna banka interveniše radi povećanja zaposlenosti. Ovakve ideje su imale velikog uticaja na Ruzveltov *New Deal* koji je imao neposredne efekte na živote mnogih ljudi u SAD, povećavši njihovu mogućnost zaposlenja i ostvarenja boljeg životnog standarda (Dokmanović, 2002).

Shvatanje po kojem država mora da unapređuje javna i zajednička dobra postalo je široko rašireno, te je uticalo na ekonomsku politiku mnogih država. Ekonomske krize 1970-tih i 1980-tih godina i stalni pad profitne stope podstakle su korporativne elite da ožive ekonomski liberalizam. Rastuća ekonomska globalizacija i nestajanje prepreka kretanju

kapitala preko državnih granica stvorili su idealne uslove za novo-liberalizam na globalnoj sceni.

Klasični i savremeni liberalizam počivaju na zalaganju za autonomiju i slobodu pojedinca, nepovredivost privatne svojine, univerzalizam i neprikosnovenost ljudskih prava i slobodnog tržišta (Đurić Kuzmanović i Berber, 2016). Uspon transnacionalnih korporacija i njihova prevlast nad nacionalnim privredama omogućen je neoliberalnom ekonomskom politikom, specifičnom integracijom ekonomskih procesa koja počiva na Vašingtonskom konsenzusu.

Neoliberalizam predstavlja specifičnu integraciju ekonomskih procesa i ideologiju savremenog globalnog kapitalizma koja počiva na Vašingtonskom konsenzusu. U svetskim razmerama postao je dominantan zahvaljujući najmoćnijim međunarodnim finansijskim institucijama kao što su Međunarodni monetarni fond (MMF), Svetska banka i Interamerička banka za razvoj. Glavne karakteristike ovog koncepta su forsiranje slobodnog tržišta, deregulacija, privatizacija, smanjenje javnih izdataka za socijalne usluge i zamena koncepta „javnog dobra“ ili „zajednice“ konceptom „individualne odgovornosti“ (Dokmanović, 2002). Neoliberalizam uči da svako mora da se bori za sebe. Sve postaje tržište i tržište reguliše sve. Sve se kupuje i prodaje, uključujući pristup vodi, obrazovanju i zdravstvenoj zaštiti, a cenu formira tržište.

Tokom 1980-tih godina, kejnzijanska orijentacija MMF-a, koja je naglašavala neuspehe tržišta i ulogu vlade u stvaranju zaposlenosti, bila je zamenjena *mantram* slobodnog tržišta kao delom novog Vašingtonskog konsenzusa, odnosno saglasnosti između MMF-a, Svetske banke i Trezora SAD oko „pravilnih“ politika za zemlje u razvoju, što je signaliziralo radikalno različit pristup ekonomskom razvoju i stabilizaciji (Stiglitz, 2004). Kako sumira Đurić Kuzmanović (2008: 14), ključne tačke Vašingtonskog konsenzusa su:

- privatizacija javnih preduzeća,
- zaštita imovinskih prava,
- deregulacija ekonomije,
- liberalizacija trgovine,
- smanjenje carina i stimulisanje izvoza,
- uklanjanje kontrole nad svetskim finansijskim tokovima,
- reforma poreske politike u pravcu smanjivanja poreza,
- monetarne mere suzbijanja inflacije,
- smanjenje budžetskog deficita i javnih troškova, pogotovo u javnoj administraciji i socijalnih davanja,
- finansijska liberalizacija.

Ove tačke predstavljaju nove standarde kojih se moraju pridržavati vlade onih država u reformisanju svojih privreda, a koje žele da im budu odobreni zajmovi od strane MMF-a i Svetske banke. Da bi vlade dobile finansijsku pomoć od ovih institucija, uslov je da sprovedu tzv. „programe strukturnog prilagođavanja“ u cilju privatizacije i liberalizacije svojih ekonomija (Đurić Kuzmanović, 2008). Države koje su se 'strukturno prilagodile' ovim uslovima širom su otvorile vrata pohodu transnacionalnih korporacija i njihovom brzom i ogromnom profitiranju zahvaljujući deregulaciji ekonomije, niskim nadnicama i smanjenim porezima za korporativnu dobit.

U sintagmi 'slobodno tržište' izraz 'slobodno' zapravo znači nespontanost kretanja kapitala, dobara i usluga uz oslobađanje privatnih preduzeća od bilo kakve vrste državne kontrole, uključujući kontrolu cena, nadnica i prava zaposlenih. 'Otvorenost tržišta' podrazumeva otvorenost prema međunarodnoj trgovini i stranim investicijama; drugim rečima, uklanjanje barijera ulasku strane robe, usluga i kapitala na domaće tržište. Istovremeno, koncept otvorenog tržišta ne garantuje nacionalnoj ekonomiji reciprocitet u pogledu prohodnosti domaće robe, usluga i kapitala na tržište drugih nacionalnih ekonomija. Ovakvo jednostrano otvaranje domaćeg tržišta po pravilu dovodi do neuravnoteženog bilansa između uvoza i izvora na štetu nacionalne privrede kada je reč o malim i siromašnim ekonomijama (Mandhane and Symington, 2003; Dokmanović, 2002). Otvaranje tržišta, uklanjanje carinskih barijera i liberalizacija trgovine ne garantuju da će od toga svi imati koristi. Naprotiv; efekti ovih politika ukazuju da one pogoduju samo velikima i bogatima (tržištima, državama, regionima, pojedincima...) na uštrb malih i siromašnih (tržišta, država, regiona, pojedinaca...) (Dokmanović, 2003). Paradoksalno je da od rasta integracije, jednog od zamajaca globalizacije, veoma malo koristi imaju oni koji značajno doprinose stvaranju dobara i bogatstva – radnici.

Doktrina slobodnog tržišta nametnula se kao *mantra* svim zemljama, naročito zemljama u razvoju i u tranziciji (Stiglic, 2004; Vasiljević, 2012; Dokmanović, 2002), a rezultati u pogledu ekonomskog i socijalnog položaja stanovništva i stanja ljudskih prava su poražavajući u svim zemljama, pa čak i u razvijenim i bogatim državama Severa i Zapada (Stiglic, 2004; UNDP, 2011; UNDP, 2003; Dokmanović, 2002; Dokmanović, 2003; Dušanić, 2013; Staveren, 1994; Golubović, 2004; Vidojević, 2005; Mićović, 2001; Klein, 2001; Mehra, 1999). Neoliberalna agenda ugrožava i umanjuje stečeni nivo ekonomskih i socijalnih prava i tamnošnjoj većini i pripadnicima srednje klase. Proizvodnja i usluge se premeštaju u zemlje u razvoju i zemlje u tranziciji koje obiluju nezaposlenom i jeftinom radnom snagom, jeftinijim prirodnim resursima i labavom legislati-

vom u pogledu korporativne odgovornosti, zaštite prava radnika i fiskalnih obaveza. Rezultat ovakvog nesmetanog kretanja kapitala, investicija, robe i usluga preko državnih granica su veći i sigurniji profit za vlasnike kapitala i rast nezaposlenosti i smanjivanje cena rada u državama porekla kapitala.

UNDP je još pre skoro dve decenije upozorio na alarmantni rast jaza između bogatih i siromašnih. Raspon u prihodima između 20% svetske populacije sa najvećim primanjima i 20% sa najmanjim primanjima raste geometrijskom progresijom. Brojke (UNDP, 1999: 25–44) nedvosmisleno potkrepljuju ovu tvrdnju. Ovaj jaz između bogatih i siromašnih 1820. godine je iznosio 3:1, 1913. godine 11:1, a 1950. godine 35:1. Godine 1960. petina svetske populacije u najbogatijim zemljama sveta imala je 30 puta veći prihod od petine svetske populacije u najsiromašnijim zemljama. U 1990. godini taj raspon se duplirao i iznosio je 60:1, a u 1997. godini povećao se na 74:1.

Nakon svetske ekonomske i finansijske krize 2008. godine, prozurokovane neodgovornom politikom privilegovanih bankarskih i korporacijskih moćnika, njihovo bogatstvo se višestruko povećalo. Podaci iz najnovijeg izveštaja Oxfam International (2017: 1–2) ukazuju da je raspon u bogatstvu između onih koji imaju i onih koji nemaju dostigao ekstremne razmere:

- Od 2015. godine, 1% najbogatijih poseduje više nego svi ostali na ovoj planeti.
- Osmoro ljudi poseduje koliko siromašnja polovina svetske populacije (8 : 3,600.000.000).
- U periodu između 1988. i 2011. godine prihodi 10% najsiromašnijih su se povećali za svega 3 USD godišnje, dok su se u istom periodu prihodi 1% najbogatijih povećali za 182 puta.
- U narednih 20 godina, 500 ljudi će preneti svojim naslednicima preko 2,1 trilion USD, što je suma koja premašuje BDP Indije, zemlje u kojoj živi 1,3 milijarda ljudi.
- U SAD, prihodi siromašnije polovine populacije unazad 30 godina uopšte nisu porasli (rast od 0%), dok su prihodi 1% najbogatijih porasli za 300%.

Svetsko bogatstvo se geometrijskom progresijom usisava u mali broj ruku. Najveći dobitnici u svetskoj privredi su oni koji u njoj imaju ključnu ulogu – korporacije i multimilijarderi. Deset najvećih korporacija u 2015. godini ostvarilo je profit koji im je doneo prihod veći od ukupnog prihoda 180 država.

Preovlađujući neoliberalni koncept razvoja zasniva se na ekonomskom rastu<sup>6</sup> kao krajnjem cilju. Ovim se ignoriše svrha privrednog razvoja – poboljšanje i unapređivanje kvaliteta života *svih* muškaraca i žena, ravnomerno, u podjednakoj meri, bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi (Dokmanović, 2012). Privredni rast *po sebi* se vidljivo razlikuje od razvoja koji unapređuje živote ljudi, porodica i zajednica. U mnogim zemljama privredni rast nije preveden u ljudski razvoj. Visok rast nije svuda transformisan u kvalitetne i svima dostupne zdravstvene usluge, obrazovanje, dostupnost dobro plaćenim poslovima, sigurnost na radu, stalnu brigu o životnoj sredini, ličnu, ekonomsku i socijalnu sigurnost i pristup drugim mogućnostima.

Klasična ekonomska politika ekonomski napredak meri bruto društvenih proizvodom (BDP) *per capita*, a ne prema prethodno navedenim mogućnostima koje su na raspolaganju ljudima. Novčani prihodi ne čine celokupnost ljudskog življenja. Privredne aktivnosti, naročito transnacionalnih korporacija, više su motivisane pohlepom za što većim profitom što je pre moguće, nego što su motivisane nastojanjem da se unapredi kvalitet života ljudi pružanjem odnosnih usluga i proizvodnjom potrebnih roba. Halsted i Kob (2003) pravilno primećuju da korišćenje BDP kao parametra privrednog razvoja iskrivljuje stvarnost na više načina:

- Ne uzima u obzir osiromašenje prirodnih resursa (na primer, kada kompanija za drvenu građu poseće stoletnu šumu, BDP raste u skladu sa tržišnom vrednošću drvene građe i ne uzima u obzir ekonomske, ekološke i društvene troškove uključene u gubitak šume).
- Posmatra bolest kao blagodat koja omogućuje privredni rast (na primer, oblast medicine i farmacije koja se ubrzano razvija posmatra se kao progres privrede, a zanemaruje se da ljudi obolevaju i zbog nezdravog načina života i izloženosti raznim opasnostima za zdravlje, kao što su, primera radi, korišćenje nedozvoljenih supstanci u hrani i piću, koji su plodovi „napretka“, ili upravo usled upotrebe farmaceutskih proizvoda).
- Ignoriše nenovčane transakcije (najproduktivniji deo privrede, naročito u zemljama u razvoju, nalazi se van formalne ekonomije, u ekonomiji nege [*care economy*]: briga o deci, starim i bolesnim članovima porodice, poslovi vezani za domaćinstvo, okućnicu itd.).

<sup>6</sup> Pod ekonomskim rastom podrazumevamo povećanje proizvodnih kapaciteta privrede i, time, nacionalnog dohotka. (Đurić Kuzmanović, 2007)



- Ne uzima u obzir distribuciju prihoda (sama činjenica da ukupna proizvodnja raste ne znači da je kvalitet života svakog od nas bolji).
- Zanemaruje nedostatke življenja na osnovu tuđe imovine (BDP ne uzima u obzir pozajmljivanje resursa od prijode i od stranih zajmodavaca).

BDP kao privredni pokazatelj daje privid da o napretku i o nacionalnom blagostanju treba suditi samo prema jednom merilu: prema veličini proizvodnje i potrošnje. Upotreba ovog pokazatelja kao merila „napretka“ je stoga izopačena<sup>7</sup> i skriva stvarni položaj ljudi u jednoj zajednici, a naročito marginalizovanih grupa, pod plaštom opšteg „rasta i napretka“, kao i njihovu ulogu i stvarni doprinos ekonomiji. Hasteld i Kob (2003) stoga predlažu pošteniji bilans kao alternativu BDP koju su nazvali Pravi pokazatelji napretka (PPN), u čijem razvijanju su uzeli u obzir sledeće činioce: osiromašenje resursa, zagađenost, dugoročna ekonomska oštećenja, kućne i netržišne poslove, promene u načinu korišćenja slobodnog vremena, nezaposlenost i nedovoljna uposlenost, raspodela prihoda, životni deo trajne potrošačke robe i infrastrukture, odbrambeni troškovi i održiva ulaganja.

U neoliberalnom ekonomskom modelu ljudi se posmatraju kao 'resursi', kao 'humani kapital', a samim tim, kao **sredstvo** ostvarivanja razvoja, odnosno ekonomskog rasta, s jedne strane, i kao **potrošači** produkata tog ekonomskog rasta, s druge strane (Elson, 2004; Elson, 2002a; Bakker, 2002; Đurić Kuzmanović, 2005). Sve makroekonomske politike imaju socijalni sadržaj i tiču se i rodni odnosa, zato što su ozakonjene unutar rodovnog seta distributivnih odnosa i institucionalnih struktura. Osnovanost ekonomske politike stoga ne bi trebalo da se procenjuje na osnovu finansijskih kriterijuma ili ekonomskog rasta, već na osnovu toga da li vodi ka socijalnoj pravdi i rodnoj ravnopravnosti.

Navedeni autori i agencija Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) iznose niz argumenata u prilog teze da su nusprodukti ekonomije zasnovane na slobodnom tržištu u svim regionima sveta isti, a to su: siromaštvo, nejednakost, monopol moći, smanjivanje javnih usluga kao što su zdravstvo, obrazovanje, socijalna i dečja zaštita, nestabilnost (smeњivanje trendova rasta i „pucanja“), te ugrožavanje zdrave životne sredine i prirodnih resursa. Ovakve zaključke potvrđuju i tematski izveštaji

<sup>7</sup> „BDP ne samo što prikriva slom porodica i zajednica i osiromašenje prirodnog okruženja nego, zapravo, čini da ovi slomovi (...) izgledaju kao ekonomska dobit. On poriče ono što ljudi intuitivno znaju – da što više novca prolazi kroz ruke, ne znači da i život postaje bolji“. (Hasteld i Kob 2003: 201–203)

specijalnih izvestilaca Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima<sup>8</sup>. Ovakva ekonomska politika u interesu je jedino krupnog kapitala i svetske finansijske oligarhije (Stiglic, 2004). Ovo potvrđuje i rastući jaz između bogatih i siromašnih koji se i nadalje produbljuje (UNDP, 2011). Savremene tendencije makroekonomske politike zasnovane na neoliberalizmu produbljuju nejednakosti, siromaštvo i konflikte i time onemogućavaju održiv razvoj i ostvarivanje ekonomskih i socijalnih prava ogromne većine ljudi. Oni gube mogućnost da kontrolišu sopstveni prostor i resurse. Stoga, neoliberalizam ugrožava ostvarivanje osnovnih principa ljudskih prava, kao što su:

- princip primata ljudskih prava: ljudska prava moraju biti osnovni okvir i cilj za sve politike i programe, za multilaterarne i bilateralne investicije, za međunarodnu trgovinu i međunarodne finansijske aranžmane;
- princip neretrogradnosti: države ne mogu da derogiraju ili ograničavaju svoje obaveze koje proističu iz međunarodnopravnih instrumenata o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima;
- pravo na efektivnu zaštitu pred odgovarajućim forumom;
- pravo pojedinaca i društvenih grupa, uključujući ranjive i marginalizovane grupe, da učestvuju u odlučivanju.

Sledstveno ovome, prateći fenomen ekonomske globalizacije je povećanje nesigurnosti pojedinaca, grupa i država u raznim domenima – na ekonomskom, finansijskom, kulturnom, radnopravnom, socijalnom, zdravstvenom, ekološkom, političkom i na ličnom planu (Dokmanović, 2012). U ovakvim uslovima, raste broj ljudi koji ne mogu da zadovolje osnovne životne potrebe i kojima je stoga ugroženo ljudsko dostojanstvo.

<sup>8</sup> United Nations. Economic, Social and Cultural Rights, *Globalization and its impact on the full enjoyment of human rights*. Progress report submitted by J. Oloka-Onyango and Deepika Udagama, in accordance with Sub-Commission resolution 1999/8 and Commission on Human Rights decision 2000/102, E/CN.4/Sub.2/2001/10, 2 August 2001.

United Nations. *Effects of structural adjustment policies and foreign debt on the full enjoyment of human rights, particularly economic, social and cultural rights*, usvojenog od strane Ekonomskog i socijalnog saveta UN E/CN.4/2003/10, 23 October 2002; United Nations. *The Realization of Economic, Social and Cultural Rights*, Final report submitted by Danilo Türk, Special Rapporteur, Commission on Human Rights, Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, Forty-fourth session, Item 8 of the provisional agenda, E/CN.4/Sub.2/1992/16, 3 July 1992.

## OBAVEZE DRŽAVA U POGLEDU OSTVARIVANJA I ZAŠTITE EKONOMSKIH I SOCIJALNIH PRAVA

Ekonomska i socijalna prava ubrajaju se u tzv. drugu generaciju ljudskih prava, nastalu tokom XIX i XX veka, sa težnjom da štite ekonomski i socijalni položaj pojedinca i time upotpune prvu generaciju kompleksa ljudskih prava, koja se tiču odnosa pojedinca i države, a čine ih građanska i politička prava. Dok je prva generacija ljudskih prava, građanska i politička, zasnovana prvenstveno na načelu slobode, druga generacija se bazira na načelima jednakosti i solidarnosti. Ona su zasnovana na ideji da se ljudi dovedu u sličan društveni položaj kako bi mogli stvarno da uživaju svoja građanska i politička prava.

Ekonomska, socijalna i kulturna prava dopunjuju prava iz tzv. treće generacije, nastale nakon drugog svetskog rata, kao što su pravo na razvoj, pravdu i ravnopravnost u aktivnostima koji se odnose na iskorišćavanje poljoprivrednog zemljišta, rude, industrije i trgovine, pravo na nezavisnost u oblasti informacija i komunikacija, pravo na kontrolu transnacionalnih korporacija, pravo na zdravu životnu sredinu uključujući intelektualna prava svojine u oblasti tradicionalne medicine i poljoprivrede, manjinska prava i pravo na zaštitu kulturne baštine naroda (Dimitrijević i Paunović, 1997). Ovu grupu prava čine:

- pravo na rad i zapošljavanje i na pravičnu naknadu;
- pravo na pravedne i povoljne uslove rada;
- pravo na zaštitu na radnom mestu, uključujući pravo na štrajk i udruživanje i učešće u sindikatima;
- pravo na socijalnu pravdu i socijalno obezbeđenje, uključujući posebnu zaštitu majki i dece, zdravstveno i socijalno osiguranje, penzijsko osiguranje, socijalnu pomoć i slično.
- pravo na pristup sredstvima rada: zemljištu, kapitalu i kreditima, infrastrukturi, tehnologiji i opremi;
- pravo na dostojan životni standard i kvalitet života uključujući ishranu, pristup zdravoj pijaćoj vodi i zadovoljavajuće uslove stanovanja;

- pravo na zdravlje: pravo na osnovnu zdravstvenu zaštitu i predušlove da se vodi zdrav život, uključujući reproduktivna i seksualna prava;
- prava lica sa posebnim potrebama (hendikepirana lica);
- pravo na obrazovanje i dodatno školovanje;
- pravo na učešće i sticanje koristi od nauke i istraživanja;
- pravo na učestvovanje u kulturnom i umetničkom životu.

Činjenica je da ekonomska, socijalna i kulturna prava u velikoj meri zavise ne samo od volje države, već i od njene ekonomske razvijenosti i raspoloživosti sredstava potrebnih za njihovo ostvarivanje. U tom smislu su ova prava „dugoročna“ i ne mogu se ostvariti odjednom, niti u kratkom roku. To, međutim, ne oslobađa države obaveze da deluju na ovom planu. Naprotiv, države su dužne da preduzimaju korake „kako bi se postepeno postiglo puno ostvarenje prava priznatih u ovom paktu svim odgovarajućim sredstvima...“<sup>9</sup>. Pored toga što stepen sprovođenja ovih prava zavisi od ekonomske razvijenosti država, sve države, bez obzira na stepen njihove razvijenosti, moraju da obezbede makar mimimum prava koje garantuje Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima.

Nedorečenosti i uopštenosti odredbi ovog Pakta ostavljaju državama prostor za različita tumačenja, kojima mogu da opravdaju zašto je velika stopa nezaposlenosti, zašto ima gladi, zašto je broj siromašnih u porastu, zašto se ne isplaćuju socijalna pomoć ili naknada nezaposlenima, zašto se ne može obezbediti besplatna zdravstvena zaštita svima ili zašto se umanjuju socijalna davanja države. Vlada uvek može da odgovori da „preduzima sve korake svim odgovarajućim sredstvima“, ali trenutno su ekonomski uslovi „takvi i takvi“ i ne omogućavaju ostvarivanje ekonomskih i socijalnih prava u željenoj meri. Ispravnost mera vlade u ovoj oblasti može se oceniti jedino putem uvida u prihode i rashode državnog budžeta, što podrazumeva njegovu transparentnost i značajan stepen političke i ekonomske pismenosti njenih građana. To pretpostavlja postojanje demokratskih institucija i demokratskih procedura, a što opet pretpostavlja ostvarivanje građanskih i političkih prava u punoj meri.

Dihotomija građanskih i političkih prava, s jedne strane, i ekonomskih, socijalnih i kulturnih, s druge strane, postaje neodrživa i bez opravdanja. Rasprava o tome šta je važnije, pravo na slobodu ili pravo na hleb, uvodi u besmislen izbor između slobode u bedi ili blagostanja u

<sup>9</sup> Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, (UN Doc. A/6316 (1966) 993 UNTS 3) usvojen Rezolucijom 2200A (XXI) Generalne skupštine UN 16.12.1966. godine, stupio na snagu 3.01.1976. godine. Sa stanjem 19.02.2017. godine konvenciju je ratifikovalo 165 država.

ropstvu. Umesto toga, bilo bi potrebno redefinisati koncept ljudskih prava, a naročito onih u ekonomskoj i socijalnoj sferi, s obzirom da ih međunarodne konvencije veoma nejasno tumače. U tom smislu treba učiniti vidljivim sve oblike kršenja ljudskih prava. Neophodno je i proširiti opseg odgovornosti države u pogledu zaštite i obezbeđenja ljudskih prava i poboljšati mehanizme nadzora i sprovođenja kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou. To zahteva, između ostalog, podizanje javne svesti o značaju i načinima ostvarivanja ljudskih prava i odgovornostima države u ovoj oblasti, vidovima kršenja ljudskih prava i načinima njihove zaštite. U tom smislu veliki izazov predstavlja povećanje senzibilitnosti javnosti za ženska prava. S obzirom da je kršenje prava žena nevidljivo, zasnovano na kulturnim obrascima i stereotipima o društvenoj ulozi muškaraca i žena, delovanje u ovoj oblasti zahteva mnogo više od donošenja zakonodavnih i drugih legislativnih mera.

Ujedinjene nacije nedvosmisleno polaze od stava nedeljivosti ljudskih prava, što je potvrđeno i stavovima iskazanim prilikom obeležavanja pedesetogodišnjice postojanja Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima 1998. godine sa sloganom „Sva ljudska prava za sve“. Prihvatanje principa nedeljivosti ljudskih prava znači da su države u istoj meri odgovorne za kršenje i neostvarivanje ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, kao i za kršenje i neostvarivanje građanskih i političkih prava.

Poslednje dve decenije obeležene su razvojem međunarodnopravnih instrumenata u oblasti ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, kao što su revidirana Evropska socijalna povelja<sup>10</sup>, Dodatni protokol Evropskoj socijalnoj povelji za obezbeđenje sistema kolektivnih žalbi<sup>11</sup> i San Salvadorski Protokol Američkoj konvenciji o ljudskim pravima u oblasti ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava<sup>12</sup>. Krupan napredak u ovoj oblasti učinjen je usvajanjem Opcionog protokola na Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima<sup>13</sup> 10. decembra 2008. godine. Ovim je ustanovljen mehanizam razmatranja individualnih žalbi na kršenje Međunarodnog pakta, sličan onome formiranim

<sup>10</sup> Evropska socijalna povelja, revidirana, ETS No. 163 (*European Social Charter, revised*, ETS No. 163) usvojena je 3. maja 1996. godine, stupila na snagu 1. jula 1999. godine.

<sup>11</sup> *Additional Protocol to the European Social Charter Providing for a System of Collective Complaints*, ETS No.158, Strasbourg, 9.11.1995.

<sup>12</sup> *Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights "Protocol of San Salvador"*, adopted in San Salvador on November 17, 1988

<sup>13</sup> Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, the UN General Assembly resolution A/RES/63/117. Protokol je stupio na snagu 5.05.2013. godine. Na dan 6.02.2017. godine Protokol je ratifikovalo 22 država, a potpisalo 26 država članica UN.

Prvim opcionim protokolom na Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima<sup>14</sup>, Opcionim protokolom na Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom<sup>15</sup> i članom 14 Konvencije o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije<sup>16</sup>. Ratifikacijom ovog Opcionog protokola, države ugovornice daju saglasnost da priznaju nadležnost Komiteta UN za ekonomska, socijalna i kulturna prava da razmatra žalbe pojedinaca i grupa da su im prekršena prava garantovana Paktom. Pored toga, države ugovornice daju saglasnost da Komitet istražuje, izveštava i daje preporuke u slučajevima grubog ili sistematskog kršenja Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima.

Propuštanje države da ispunjava svoje obaveze iz međunarodnih konvencija koje je ratifikovala, u ovom slučaju ekonomska, socijalna i kulturna prava, predstavlja, prema međunarodnom pravu, kršenje odnosedne konvencije. Država ima tri vida obaveza: da poštuje, štiti i ispunjava (ekonomska, socijalna i kulturna) ljudska prava. Bilo kakav propust u izvršavanju ovih obaveza smatra se kršenjem ljudskih prava. Svaka od ovih obaveza sastoji se od dva elementa: obaveze primene i obaveze postizanja određenog efekta. Obaveza primene podrazumeva usvajanje i primenu određenih mera, politike ili plana akcije, a obaveza postizanja određenog efekta zahteva od države da postigne određeni cilj kako bi zadovoljila standardima u nekoj oblasti.

Država ima diskreciono pravo u odabiru mera za udovoljavanje svojim dužnostima, na koje je obavezuju međunarodni pravni instrumenti u oblasti ljudskih prava. Praksa država, nacionalnih sudova i međunarodnih tela za nadzor nad implementacijom međunarodnih instrumenata znatno su doprineli razvoju univerzalnih standarda ljudskih prava. To je doprinelo i boljem razumevanju prirode i ograničenja ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, kao i spektra odnosa koje obuhvataju.

Prema Međunarodnom paktu o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, država ima obavezu da ispunjava minimalni nivo obaveza kako bi se osigurao minimalni, osnovni nivo uživanja svakog od ovih prava bez obzira na svoje ekonomske mogućnosti. U tom smislu, država čiji veliki broj stanovnika gladauje ili nema pristupa osnovnom obrazovanju – krši Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pra-

<sup>14</sup> *Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights* Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966 entry into force 23 March 1976.

<sup>15</sup> *Optional Protocol to the Convention on the Rights of Persons with Disabilities* adopted on 13 December 2006

<sup>16</sup> *International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination*, Adopted and opened for signature and ratification by General Assembly resolution 2106 (XX) of 21 December 1965, entry into force 4 January 1969

vima. Ovaj minimalni nivo obaveza, uprkos tome što se kvantitativno ne može iskazati, nije uslovljen postojanjem određenih resursa potrebnih za njihovo izvršavanje, niti se može „oprostiti“ zbog ekonomskih teškoća ili drugih razloga. Polazi se, naime, od stanovišta da je funkcija i uloga države da pruži određene usluge, zaštitu i sigurnost svim članovima zajednice koji u njoj žive, te da se mnoga od tih prava mogu osigurati bez značajnih finansijskih i materijalnih resursa. S druge strane, potpuno ostvarenje mnogih ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava može zavistiti od nivoa raspoloživosti određenih materijalnih i finansijskih sredstava.

Ekonomska, socijalna i kulturna prava građana se krše kada država svojim činjenjem ili nečinjenjem vodi takvu politiku koja je protivrečna obavezama iz Međunarodnog pakta ili te obaveze ignoriše ili ne uspeva da dostigne zahtevani minimalni standard ili rezultat. Kršenje ovih prava nastaje i u slučaju diskriminacije u pristupu i zaštiti tih prava na osnovu pola, roda, rase, jezika, religije, nacionalnog, etničkog ili socijalnog porekla, političkog ili drugog stava ili po bilo kojem drugom osnovu. Primeri neposrednog kršenja ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava su:

- usvajanje legislative, programa ili politike koje očito nisu u skladu sa obavezama u ovoj oblasti, osim ako se to ne radi u cilju postizanja ravnopravnosti i poboljšanja ostvarenja ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava marginalizovanih ili ugroženih grupa;
- usvajanje bilo kakve retrogradne mere koja smanjuje obim ostvarenja ovih prava;
- formalno ukidanje ili suspenzija zakona potrebnih za kontinuirano ostvarenje ovih prava;
- aktivno negiranje takvih prava određenim pojedincima ili grupama putem legislative ili diskriminatorne prakse;
- aktivna podrška merama usvojenim od strane trećih lica koja nisu u skladu ili ometaju uživanje ljudskih prava;
- opstrukcija ostvarenja ovih prava preko dopuštenih limita koje predviđa Pakt, kao što su *vis maior* ili nedostatak potrebnih resursa;
- smanjenje ili preraspodela određenih javnih davanja i javne potrošnje kada to dovodi do ukidanja uživanja takvih prava ili nije praćena odgovarajućim merama neophodnim za obezbeđenje minimuma prava na naknadu svima kojima je potrebna.

Primeri kršenja ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava nečinjenjem države ili propuštanjem izvršenja određenih radnji su:

- propuštanje da se preduzmu odgovarajuće mere kako to zahteva Pakt;

- propuštanje da se reformiše ili obnovi legislativa koja je u očiglednoj neusklađenosti ili suprotnosti sa obavezama iz Pakta;
- propuštanje da se otklone prepreke koje onemogućuju ili otežavaju primenu obaveza iz Pakta;
- propuštanje da se vrši nadzor i kontrola nad ostvarenjem ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava;
- propuštanje da se koristi maksimum raspoloživih sredstava za punu realizaciju obaveza iz Pakta;
- propuštanje da se bez odlaganja ostvaruju prava koja Pakt zahteva da se hitno ostvaruju;
- propuštanje da se udovolji međunarodno utvrđenom ili dogovorenom minimumu standarda u ovoj oblasti;
- propuštanje da se uzmu u obzir međunarodne pravne obaveze u oblasti ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava prilikom sklapanja bilateralnih ili multilateralnih sporazuma sa drugim državama, međunarodnim organizacijama ili multinacionalnim korporacijama.

Čitav ovaj set odgovornosti i obaveza država u pogledu ostvarivanja, poštovanja i zaštite ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, kao i širok raspon instrumenata i aktivnosti koje državama stoje na raspolaganju kako bi stvorile uslove za uživanje i zaštitu minimalnog nivoa ovih prava, ukazuje da države i njihove vlade nemaju mnogo prostora da opravdaju loš ekonomski i socijalni položaj koji trpi većina stanovništva. S obzirom na legitimitet koji joj je dat od strane građana, obaveza je država da pristupe i ratifikuju univerzalne međunarodnopravne instrumente iz oblasti ljudskih prava, odnosno, ako su ih već ratifikovali, da prihvaćene međunarodnopravne norme ugrade u svoje nacionalno zakonodavstvo i da preduzmu sve raspoložive mere za njihovo sprovođenje, zaštitu i poštovanje. Tu obavezu ne smeju zanemariti ni prilikom pregovaranja i zaključivanja bilateralnih i multilateralnih ekonomskih, trgovinskih i drugih sporazuma i aranžmana, kako sa drugim državama, tako sa multilateralnim korporacijama. Države imaju obavezu da ne prihvataju politiku transnacionalnih korporacija ukoliko se vode neetičkim sredstvima kao što su ucena ili korupcija ili ukoliko će štetiti interesima države i njenih građana. S obzirom da i u ovoj oblasti sila i moć dominiraju nad pravom, neophodno je ustanoviti mehanizme kontrole i prinude koji će efikasno korigovati i nadzirati politiku multinacionalnih finansijskih i ekonomskih korporacija u cilju obezbeđenja i zaštite ekonomskih i socijalnih prava ljudi.



## Socijalna pravda

Socijalna pravda je neodvojivo vezana za ljudska prava. Pojam socijalne pravde podrazumeva da svi građani, bez obzira na različita lična svojstva, imaju iste mogućnosti i ravnopravan pristup odlučivanju i učešću u političkom, ekonomskom, socijalnom i kulturnom životu. To je koncept društva u kojem svi građani baštine jednaka prava, mogućnosti, koristi i obaveze. Ostvarenje socijalne pravde je stoga neophodni preduslov ekonomskog prosperiteta države kojem svi doprinose i svi imaju koristi.

Ujedinjene nacije su prepoznale značaj socijalne pravde u obličavanju politika razvoja. Generalna skupština Ujedinjenih nacija je 2007. godine proglasila 20. februar za Svetski dan socijalne pravde<sup>17</sup> i pozvala države članice da poštuju ciljeve Svetskog samita za društveni razvoj<sup>18</sup> na kojem su se vlade saglasile da stave ljude u fokus svojih politika razvoja. Generalna skupština Ujedinjenih nacija je naglasila da su društveni razvoj i socijalna pravda preduslovi ostvarivanja mira i bezbednosti unutar države, kao i između država, što je moguće ostvariti samo ako se ljudska prava, rodna ravnopravnost i dostojanstvo čoveka stave u osnovu razvoja.

Neoliberalizam predstavlja izazov za ostvarenje socijalne pravde i društva blagostanja u industrijalizovanim zemljama, te pravičnog društvenog razvoja u zemljama tranzicije i nerazvijenim ekonomijama. Liberalizacija ekonomije na makro nivou dovela je do niza neželjenih društvenih posledica koje uključuju:

- povećanje nejednakosti između i unutar zemalja i rast siromaštva,
- povećani stepen ranjivosti ljudi zbog društvenih rizika kao što su kriminal i nezaposlenost,
- povećanje mogućnosti za pojedince, zajednice, države i regije da ne uživaju pogodnosti i koristi koje donosi sa sobom globalizacija.

Proces nekontrolisane, liberalne globalizacije može štetno da deluje na sposobnost vlada da merama socijalne politike ublaže udare na životni standard i društveno okruženje u kojima živi stanovništvo. U „pred-globalizacijskom“ periodu, ekonomski i socijalni položaj ljudi prvenstveno je zavisio od izbora i primene nacionalne ekonomske politike, od njene uspešnosti da podstakne veću proizvodnju i produktivnost, te da putem povećanja bruto nacionalnog proizvoda i merama raspodele državnog budžeta osigura određeni stepen standarda stanovništva i per-

<sup>17</sup> <https://www.un.org/en/events/socialjusticeday/>, pristupljeno 3.11.2016.

<sup>18</sup> <https://www.un.org/esa/socdev/wssd/text-version/index.html>, pristupljeno 3.11.2016.

spektive razvoja. Sloboda upravljanja nacionalnim ekonomijama davala je državama mogućnost da sebi određuju svoju sudbinu.

Zahuktavanje ekonomske globalizacije je ovo promenilo na više načina. Države koje bi u svoje ekonomske politike uključile preveliku budžetsku potrošnju za socijalna davanja i usluge bile bi brzo kažnjene povlačenjem stranog investicionog kapitala. Smanjena je mogućnost država da kreiraju poresku politiku, na šta je uticala velika konkurencija u pogledu niskih poreskih stopa radi privlačenja stranog kapitala. Povećane su i teškoće da samostalno sprovede pojedine mere ekonomske politike i strategije razvoja pojedinih grana, na primer industrije. Međunarodne institucije, kao što je Svetska trgovinska organizacija, budno prate delatnost država i upozoravaju vlade na granice njihove autonomije. Moćne transnacionalne korporacije donose kapital, tehnologiju i menadžment zemljama domaćinima, ali bez ikakve odgovornosti prema njima, iako tamo rade i deluju.

Posledice globalizacije su takve da zahtevaju više, a ne manje mera socijalne politike. Nejednakost zahteva više socijalne pravde i redistribuciju resursa, a ugrožen ekonomski i socijalni položaj ljudi traži jačanje ekonomskih i socijalnih prava i sistema socijalne zaštite, kao i efikasan odgovor na sve manju dostupnost većine ljudi društvenim resursima. Istraživanja pokazuju da su raspoloživi resursi dovoljni za suzbijanje ekstremnog siromaštva, te da se to može postići odgovarajućom poreskom politikom i smanjenjem vojnih i drugih regresivnih izdataka (Oxfam International, 2017). Ključ za postizanje blagostanja za sve je da firme posluju u korist svih i u korist cele zajednice. Ali ako firme posluju samo u korist bogatih izbegavajući plaćanje poreza i cedeći radnu snagu, onda se poništavaju pozitivni efekti ekonomskog rasta za većinu stanovništva (Oxfam International, 2017). U takvom okruženju nije moguće ostvariti ni minimalni nivo zagarantovanih ljudskih prava.

# OSVRT NA TRANZICIJU IZ PERSPEKTIVE LJUDSKIH PRAVA

## *Specifičnosti tranzicije u zemljama bivšeg komunističkog i socijalističkog sistema*

Rušenjem Berlinskog zida 1989. godine je preko noći srušen i društveno-politički i ekonomski sistem država bivšeg Varšavskog pakta i bivše Jugoslavije i pokrenut proces njihove dezintegracije. Preko noći, one su započele transformaciju u kapitalistički sistem i demokratski pluralizam po zapadnom modelu. Autori koji se bave ovom problematikom koriste različite termine za ovaj proces, kao što su „tranzicija iz socijalizma“, „tranzicija iz komunizma“, „tranzicija u tržišnu privredu“, „demokratska tranzicija“, „postkomunizam“, „postkomunističko društvo“, „postsocijalističko društvo“. Iako, dovoljno je reći samo „tranzicija“ da svako zna o čemu se radi, toliko je ovaj proces i njegov naziv postao opšteprepoznatljiv i u stručnoj literaturi i u svakodnevnom govoru.

Ono što nije toliko prepoznatljivo i vidljivo odnosi se na specifičnosti ove tranzicije. Kako to sumira Nikolić-Ristanović (2008), tranzicija treba da uspostavi institucionalni okvir za novu ulogu vlasnika, preduzetnika i menadžera, a njena suština je u ekonomskim promenama, dizajniranim pretežno prema zapadnom „receptu“. Važna karakteristika je i njena brzina, usled koje „ljudi nemaju vremena da prilagode svoj svakodnevni život zahtevima globalnih promena, kao ni da razumeju suštinu tih promena“, iako su se te promene imale dramatične efekte na živote miliona ljudi.

Najveća specifičnost ove tranzicije je „izgradnja kapitalizma bez kapitalista“ (Eyal *et al.*, 1998). Shodno tome, tranzicija iz socijalizma u kapitalizam ima drugačiju dinamiku, karakteristike i efekte od klasične tranzicije iz feudalizma u kapitalizam. Ova potonja tranzicija je vremenski bila dovoljno dugačka da feudalni vlastodršci „prirodnim putem“ prerastu u klasu kapitalista i steknu proizvodna sredstva. Procesu industrijalizacije, tehnološkog napretka i formiranja najamne klase radnika prelaskom pauperizovanih seljaka u gradove takođe se nije zbio preko

noći. Razvijanje kapitalističkih proizvodnih odnosa praćeno je građanjem novog političkog poretka, demokratskih institucija i legislative čiji je prvenstveni zadatak bio da zaštiti postojeće odnose klasa i svojinska prava.

Globalizovanje svetske privrede opredelilo je i tranziciju bivših socijalističkih privreda, s obzirom da sprovođenje tranzicije podrazumeva i uspešno uključivanje u novu međunarodnu podelu rada kako bi se iskoristila njena pozitivna svojstva (Stefanović, 2002). Međutim, zemlje u tranziciji nisu imale vremena da nađu svoje modele razvoja primerene svom okruženju i svojim specifičnostima, a shodno potrebama, interesima i volji svog stanovništva. Umesto toga, nametnuta im je „šok terapija“ prepisana i dirigovana od strane bretonvudskih institucija. Neoliberalizacija je imala „karakter implementacije“, tj. „odozgo upravljano procesa“ (Lošonc, 2007). Lošonc primećuje da je priključenje institucionalnoj strukturi EU takođe delovalo u vidu prihvatanja normi neoliberalizacije, jer se EU harmonizovao upravo na osnovu konvergirajućih normi neoliberalizacije, dok su elementi intervencije u socijalnu sferu ostavljeni diskrecionoj politici pojedinih država.

Pod diktatom „neophodnosti brzometnog ulaska u kapitalizam“, preduzeća u državnoj i društvenoj svojini u zemljama u tranziciji su, takođe brzometno, privatizovana. U nedostatku klase kapitalista, svojina nad njima je prešla u ruke onih koji su držali poluge moći. Tako je partijska birokratska nomenklatura, odnosno jedan njen deo, zamenila političku moć sa ekonomskom moći i postala *nouveaux riches*. Tranziciono zakonodavstvo je omogućilo da i strana fizička i pravna lica, uključujući banke, postanu vlasnici privatizovanih društvenih i državnih preduzeća, banaka, prirodnih bogatstava i drugih resursa.

Ključne poluge ostvarivanja uticaja bretonvudskih institucija na nacionalne ekonomije su programi strukturalnog prilagođavanja privrede. Oni podrazumevaju da se zajmovi i projekti za finansiranje daju zemljama uz stroge uslove. Standardni sastojci ovih paketa su devalvacija domaće valute, liberalizacija trgovine, privatizacija strateških sektora (kao što su energija, nafta, gas i voda), umanjenje uloge vlada i smanjenje troškova za javne usluge, veće kamatne stope i kresanje realnih nadnica. Cilj ovih ekonomskih reformi je poboljšanje efikasnosti u korišćenju resursa, kako bi se povećala proizvodnja i stimulisao razvoj. Polazi se od pretpostavke, da je otvorenija ekonomija sa slobodnim tokom trgovine i investicija uz minimalno uplitanje države jedini način za povećanje proizvodnje i smanjivanje siromaštva.

Prihvatanje ovih programa od strane vlade je uslov za dobijanje finansijske pomoći od MMF-a i Svetske banke, a sledstveno tome i iz

drugih javnih i privatnih izvora. Ovi programi bi trebalo da poboljšaju ekonomsko okruženje zemlje i privuku strane investitore putem uklanjanja prepreka za trgovinu i investicije, zatim da smanje vladin budžetski deficit kresanjem troškova i da poboljšaju devizni priliv povećanjem izvoza. Četvrti je cilj, koji se uglavnom ne spominje, a ustvari je najvažniji, obezbeđenje otplate spoljnih dugova. Veliki deo deviznog priliva koristi se za plaćanje kamata stranim poveriocima.

Ova uslovljenost finansijske pomoći problematična je iz više razloga. Ona utiče na slabljenje i gubljenje jednog dela suvereniteta države. Propisane reforme češće proizvode siromaštvo i nejednakosti nego što ih smanjuju. Za ovakve efekte njihovih programa u zemljama tranzicije MMF okrivljuje njihovo nedovoljno iskustvo sa tržišnim institucijama, loše ili nedovoljno sprovedene tržišne reforme i visoku korupciju. Države se čak okrivljuju da su „previše velikodušne u preraspodeli socijalnih transfera“ (Lošonc, 2007: 106).

Neki od navoda koji ističe Lošonc (2007: 106) radi ocenjivanja državnih učinaka u tranziciji su sledeći:

- pojedine zemlje u tranziciji nisu čak ni 2003. godine dostigle nivo GDP iz 1989; a realne najamnine iz 2000. su u sedam zemalja bile manje nego 1989; (samo su Poljska, Mađarska, Slovenija i Slovačka bile u mogućnosti da premaše GDP iz 1989);
- polovina zemalja koje su se kandidovale za članstvo u Eu imalo je 2000. godine 50% GDP per capita u odnosu na prosek EU-15 (Slovenija i Kipar su imali 70%);
- nejednakost je veća u postsocijalističkim zemljama; Gini-koeficijent u pomenutim zemljama bio je 31,9 u odnosu na zapadnoevropski prosek od 26;
- nezaposlenost je ostala konstantna; stopa dugoročne nezaposlenosti (duža od godinu dana) u deset novih članica EU bila je 7,1% u odnosu na 3,3% u zemljama Zapadne Evrope;
- u privatnim sektorima koji nastaju u tranzicijskim zemljama nema sindikata, što znači da je ostvarena neoliberalna projekcija radne snage kao fleksibilnog faktora proizvodnje, to jest, došlo je do pomeranja odnosa moći prema kapitalu; ova ocena stoji čak i u onim slučajevima gde je došlo do značajnog ekonomskog oporavka posle recesionih tendencija, jer nije došlo do osnaženja politike rada i sindikata; ako se fleksibilnost posmatra na skali od 1–7, prosek EU je 2,9, a isti prosek je u postsocijalističkim zemljama 4,6;

- „pokrivenost radnika sindikalnim organizacijama“ je 24,6% u nedavno priključenim članovima EU, a u „starim“ evropskim zemljama isti podatak iznosi 38,2%;
- poreska politika se isto tako orijentiše shodno neoliberalnom programiranju društva, jer se manja poreska stopa razrezuje na kapital, a veći porezi se razrezuju na rad, i na potrošnju.

Lošonc (2009) stoga zaključuje da postoji paralela između neoliberalizacije na globalnom nivou i sličnih tendencija u postsocijalističkom okruženju. Stoga su i efekti tih procesa na građane i i njihove mogućnosti ostvarivanja osnovnih ekonomskih i socijalnih prava isti – smanjene mogućnosti ostvarivanja i zaštite uz češće slučajeve njihovog kršenja.

Tranzicija je obavljena na način koji je bio u interesu pojedinaca i interesnih grupa kojima je bila dostupna politička i ekonomska moć. Takvo stanje je pratilo odsustvo odgovornosti za ostvarivanje javnog interesa i sudbinu onih koji su u podređenom i marginalizovanom položaju. Dolazeći do moći, pojedinci i interesne grupe su nametali svoje ciljeve i puteve, što je za posledicu imalo urušavanje efikasne i socijalno odgovorne države. Posledica svega navedenog je rast ekonomske, socijalne i fizičke nesigurnosti, strepnje, beznađa i besperspektivnosti sa kojima se građani sve teže nose, a koja povratno negativno utiče na bilo kakav pokušaj podsticanja privredne aktivnosti u ovakvom nehumanom okruženju (Drakulić i Dokmanović, 2012).

### *Iskustva pojedinih zemalja u prvi deset godina tranzicije<sup>19</sup>*

#### *Bugarska*

U vreme pre demokratskih reformi koje su u Bugarskoj započete 1989. godine, osnovne karakteristike privrede bile su centralni sistem planiranja, monopol u oblasti državne svojine i međunarodne trgovine, sigurno zaposlenje, masovno i ravnopravno učešće žena i muškaraca u radnoj snazi. Nakon političkog preokreta, Bugarska je započela radikalne ekonomske reforme usmerene ka uvođenju tržišnih mehanizama, privatizacije i restriktivnih programa strukturalnog prilagođavanja privrede.

<sup>19</sup> U ovom delu studije predstavljeni su glavni nalazi radova učesnika i učesnica međunarodne konferencije „Uticaj privatizacije i strukturalnog prilagođavanja privrede na ekonomski i socijalni položaj žena“ održane 22–24. februara 2002. godine u Sobotici, koji je bio idejni projekat autorke ove studije (Dokmanović, 2002a).

Politika monetarne stabilizacije zemlje vođena je po cenu restriktivnih poreza i socijalne politike što je uslovalo pad zarada stanovništva.

Ovakva ekonomska politika pogodila je radnike – povećana je nezaposlenost, a plate su smanjene. Učestali su slučajevi kršenja ekonomskih i socijalnih prava, a naročito žena koje su nesrazmerno pogođene ekonomskim prestrukturiranjem. Nasleđena podela posla, umanjene mogućnosti za zapošljavanje i teži pristup obrazovanju imale su za posledicu da su žene postale manje konkurentne na tržištu rada. Procenat zaposlenih žena je u stalnom opadanju i u 2000. godini je iznosio 36%, dok je na početku perioda tranzicije iznosio 49,5%.

Vlada Bugarske nije uspeła da sagleđa i odgovori na negativne efekte ekonomske globalizacije i strukturnog prilagođavanja privrede. Rezultat toga je pogoršan položaj stanovništva, a naročito žena i pripadnika drugih ranjivih grupa, u pogledu uslova zapošljavanja, pristupu socijalnog zaštiti i novim tehnologijama (Tisheva, 2002).

Uprkos porastu BDP od 4% u 2000. godini (za razliku od negativnog rasta od -7% u 1997, 3,5% u 1998. i 2,4% u 1999. godini), bugarski BDP je iznosio svega 22% od proseka država članica Evropske unije. Sa USD 1500 BDP po glavi stanovnika i prosečnim primanjima od USD 120 u 2000. godini, Bugarska je daleko zaostala za članicama EU koje imaju BDP iznad USD 22.000. Ona zaostaje i u poređenju sa bivšim socijalističkim zemljama u kojima je BDP po glavi oko USD 3.500. Osnovni problem su spoljni dugovi koji premašuju 80% BDP.

Posle deset godina ekonomskog prestrukturiranja, postalo je jasno da Vlada Bugarske ne može da se bori sa problemima siromaštva. Procenat stanovništva u siromaštvu u 1999. godini bio je 12,1%. Procenat siromašnih domaćinstava koji žive sa manje od USD 23 po osobi mesečno u 1999. godini je iznosio 16,53%. Većina penzionera je bez socijalne zaštite sa prosečnom penzijom manjom od USD 33 u 2000. godini. Minimalna nadnica iznosila je oko USD 50, što je ispod egzistencijalnog minimuma. Svega 28% nezaposlenih je primalo naknadu za nezaposlene.

Otvaranjem države ka Evropskoj uniji<sup>20</sup> i stranim direktnim investicijama i tržištima<sup>21</sup>, Bugarska je postala deo globalne ekonomije. Vlada je bila uslovljena od strane međunarodnih finansijskih institucija da sprovede stroge strukturne reforme i finansijski stabilizuje zemlju. Privatizovano je oko 70% državnih resora uključujući i bankarstvo. Zbog velike korupcije i nedoslednosti ekonomske politike Vlade Bugarske,

<sup>20</sup> Bugarska je 1995. godine stekla status pridružene članice EU, a pregovore o ulasku u EU je započela marta 2000. godine. Četiri godine kasnije postala je punopravna članica EU.

<sup>21</sup> Bugarska je postala članica Svetske trgovinske organizacije 1996. godine.

privatizacija nije ojačala privredu (Tisheva, 2002). Najbolja ilustracija za ovo je rast nezaposlenosti koji je u 2001. godini dostigao 20%.

Narastajući privatni sektor nije absorbovao nezaposlene koji su to postali zbog prestrukturiranja, kako se to očekivalo. Tokom perioda tranzicije povećana je diskriminacija žena prilikom zapošljavanja i na tržištu rada. Žene i muškarci nisu imali istu startnu poziciju u procesu privatizacije, što se potvrdilo i formiranjem nove, dominantno muške ekonomske elite u kojoj žena skoro i da nema.

Procesi privatizacije i ekonomskog prestrukturiranja privrede negativno su uticali na građane, jer nisu obezbedili posao za one koji su izgubili posao u državnom sektoru. S druge strane, umnožili su se slučajevi kršenja socijalnih i radnih prava. Poslodavci sve češće angažuju radnu snagu bez ugovora o radu, zbog čega radnik ne može da ostvari svoje pravo na odgovarajuću naknadu, uslove rada, socijalnu zaštitu, penzijsko osiguranje i naknadu u slučaju otkaza rada. Naknade koje se isplaćuju za socijalnu sigurnost, uključujući naknade za porođajno odsustvo, izuzetno su niske. U nezavidnom položaju su radnici i radnice iznad 40 godina starosti kojima je, nakon otpuštanja iz državnog sektora, teško da nađu novo zaposlenje.

Strani ulagači koji su stizali u Bugarsku tražili su od Vlade da ograniči garancije za rad i socijalna prava, što je naročito pogodilo žene i njihova stečena prava, kao što je dužina trajanja porođajnog odsustva. Strani investitori koji su ulagali u tekstilnu industriju i proizvodnju konfekcije dali su prednost jeftinoj radnoj snazi i dodatno snižavali nadnice. Država je smanjila kontrolu ostvarivanja i zaštite ekonomskih, radnih i socijalnih prava, a sindikati nisu bili dovoljno efikasni u reagovanju na slučajeve kršenja ovih prava.

### *Rusija*

Tranziciju Rusije ka tržišno orijentisanom privredi takođe su pratili i procesi poput: pogoršanja položaja radnika na tržištu rada, promene u strukturi i nivou uposlenosti žena, feminizacija siromaštva, kršenje prava na rad i povećanje problema zaposlenih žena po pitanju zdravstvene zaštite (Khotkina, 2002).

Postotak žena u ukupnom broju zaposlenih u periodu 1990–2000. godine opao je sa 51% na 47%, a na pozicijama odlučivanja sa 30% u 1990. godini na 13,6% u 1993. godini, do svega 7,7% u 2002. godini. S druge strane, u porastu je feminizacija siromaštva i diskriminacija u radnoj sferi. Ekonomska kriza je dovela do značajnog smanjenja broja zaposlenih. U poslednjoj deceniji minulog veka 14 miliona ljudi je ostalo bez posla, od čega 10 miliona žena. Ovako drastična razlika uslovljena je prirodom strukturnog prilagođavanja nacionalne ekonomije.



Diskriminacija u sferi rada može biti neprimetna i skrivena kao profesionalna segregacija u profesijama gde su žene u većini angažovane na loše plaćenim i sporednim poslovima. Muškarci su više uposleni u bolje plaćenim delatnostima kao što su finansije i komunikacije, gde se učešće žena smanjilo sa 19% na 11%. U administraciji i na službeničkim poslovima radi čak 88% žena, dok ih je svega 35% među rukovodiocima.

Drugi alarmantni problem tiče se isplaćivanja i visine najamnina i plata. Osamdesetih godina prosečna primanja žena bila su oko 70% u odnosu na primanja muškaraca, dok je tokom deset godina tranzicije rodni jaz u platama porastao na blizu 60%. Žene zaposlene u javnom sektoru pretežno rade u „ženskoj“ industriji (kao što su tekstilna ili prehrambena) ili u „ženskim“ delatnostima (čak 80%) kao što su obrazovanje, zdravstvo i socijalna zaštita, koje karakterišu izuzetno niske zarade.

U privatnom sektoru žene su manje prisutne kao vlasnice ili menadžerke velikih firmi. Svega trećinu vlasnika malih i srednjih preduzeća čine žene. Mnogi poslodavci imaju otvoreno diskriminatorni stav prema ženama u odnosu na prethodni socijalistički period. Kao po pravilu, ženama se nude jednostavni i loše plaćeni poslovi. Zaposlenje u privatnom sektoru je često praćeno nepoštovanjem radnih prava i odgovarajućom zaštitom na radu.

Neformalni sektor igra izuzetno veliku ulogu, jer za milione predstavlja alternativnu strategiju preživljavanja. Preciznih podataka nema, no procene učešća ovog sektora u BDP kreću se od 20% do 40%. Ekonomska kriza i otvorena diskriminacija na tržištu rada mnogima osporava mogućnost da se zaposle shodno nivou obrazovanosti i stečenim kvalifikacijama.

Krajem 1990-tih godina pojačao se odliv radne snage iz formalnog u neformalni sektor, s obzirom na bolje mogućnosti sticanja veće zarade. Ipak, „radnici“ u ovom su u teškom položaju, jer im nisu zaštićena osnovna ekonomska i socijalna prava, nemaju ni minimum socijalne zaštite, zdravstvenog i penzijskog osiguranja i drugih prava iz radnog odnosa. Oni su u potpunosti bez zakonske zaštite i izloženi su riziku gubitka zdravlja, profesionalnoj i moralnoj degradaciji. Njihovi problemi i položaj su nevidljivi za državu i statistiku.

### *Kazahstan*

Radikalne i oštre mere koje su se sprovele u ovoj državi tokom stabilizacije i strukturnog prilagođavanja privrede bile su praćene visokim društvenim troškovima, različitim efektima na žene i na muškarce i padom njihovog realnog prihoda (Nugmanova, 2002). Celokupno stanov-

ništvo osetilo je teške društvene posledice ekonomske recesije. Programi stabilizacije su oslabili ekonomsku sposobnost ljudi u zadovoljavanju sopstvenih potreba.

Situacija se zaoštrila smanjenjem državnog izdvajanja za socijalni sektor. Smanjenje finansiranja zdravstvene zaštite dovelo je do poskupljenja usluga lečenja i nemogućnosti odgovarajuće zaštite, smanjenja broja radnih mesta i plata u ovoj delatnosti. Ovo je uglavnom pogodilo žene, s obzirom da one čine većinu zaposlenih u ovom sektoru, kao i većinu stanovništva sa niskim prihodima.

Privatizacija državnih preduzeća i usluga doprinela je produblivanju imovinskog raslojavanja i češćim slučajevima rodno zasnovane diskriminacije. Rodne analize o uključivanju muškaraca i žena u tržišne odnose pokazuju da žene imaju ograničen pristup finansijskim i kreditnim institucijama i odlučivanju na višim pozicijama. Žene su sa tržišta rada usmerene ka obavljanju neplaćenog rada u domaćinstvu i porodici, a time su im šanse na tržištu rada dodatno smanjene.

Tokom tranzicionog perioda, tržište rada je karakterisalo prisustvo indirektnih oblika diskriminacije naročito po osnovu pola, roda, dobi i bračnog statusa. Broj zaposlenih žena u Kazakstanu opao je sa 3,2 miliona u 1990. godini na nepunih 2,5 miliona u 1994. godini, dok je njihovo učešće među nezaposlenima poraslo na 57,2%. Rodni jaz u platama iznosio je 72%. Rodne razlike u zaradama su rezultat strukturnog ekonomskog nazadovanja Kazakstana, koji se javlja zbog dominacije sirovinске proizvodnje u odnosu na industriju i dominacije domaćinstva nad uslužnim delatnostima.

### *Gruzija*

Procesi tranzicije i strukturnog prilagođavanja privrede su i u Gruziji proizveli pretežno negativne efekte na stanovništvo, a naročito na žene (Jashi, 2002). Za razliku od današnje situacije, one su pre 1990. godine bile uključene u široki spektar privrednih aktivnosti. U 1989. godini u Gruziji je bilo zaposleno 1.250.000 žena, što je činilo 46,3% od ukupnog broja zaposlenih i 80% od ukupnog broja žena. One su najviše radile u lakoj industriji (70%), zdravstvu (77,4%), trgovini (55%), komunikacijama (57,2%) i u kulturi (75,5%). Čak i u tzv. „muškim“ delatnostima kao što su građevinarstvo, mašinska industrija i saobraćaj, učešće žena iznosilo je 30–40%.

Od 1992. godine i kolapsa nacionalne ekonomije situacija se drastično promenila. Statistika pokazuje da je 87% stanovništva siromašno. Od ovog broja 57% zarađuje manje od egzistencijalnog minimuma, a njih 40% po statistici nisu u mogućnosti da preživljavaju. Od ukupnog

stanovništva 52% su žene, većinom sa decom, a ova kategorija je najviše izložena riziku od siromaštva. Ovome naročito doprinosi drastično kresanje izdvajanja države za socijalne usluge, koja su u poslednjoj deceniji dvadesetog veka prepolovljene. Od ukupnog broja nezaposlenih 55,2% su žene, od čega 29,4% sa visokim obrazovanjem, 27% sa stečenom stručnom kvalifikacijom radnica i 37% sa srednjim obrazovanjem. Žene češće dobijaju otkaz, što je delom rezultat zatvaranja fabrika u prehrambenoj, hemijskoj i petrohemijskoj industriji i sličnim granama koje su pretežno upošljavale žene.

One se teško uklapanju u novo privredno okruženje i preduzetništvo, jer imaju slabiji pristup kreditima, kapitalu, resursima, novim tehnologijama, informacijama i obuci za nove poslove. U privatizaciji velikih preduzeća žene uopšte nisu učestovale, a od sto najvećih privatnih firmi, na čelu samo tri su žene. S druge strane, mnoge su našle izvore prihoda putem samozapošljavanja. U ukupnom broju takvih radnika, čak 70% je žena, a najviše njih se bavi poljoprivredom i trgovinom.

Zbog teške ekonomske situacije u 2000. godini je bio veliki broj migranata, preko 250.000, od čega je 100.000 žena. Istraživanja pokazuju da su žene glavni razlozi potrage za poslom u inostranstvu nestašica posla (35,34%), bekstvo od siromaštva (21,3%) i težnja za poboljšanjem materijalnog položaja (27,7%).

### *Moldavija*

Tranzicija socijalističke privrede u tržišnu ekonomiju u Moldaviji je bila praćena reformom svojine, privatizacijom preduzeća i zemljišta, transformacijom državnog sektora i formiranjem privatnog sektora, stimulacijom preduzetništva i samozapošljavanja i povećanjem pokretljivosti stanovništva u potrazi za poslom i unutar zemlje i odlaskom u inostranstvo.

Osnovne ekonomske tendencije koje obeležavaju ovaj period su: značajno smanjivanje bruto nacionalnog proizvoda, spontana transformacija strukture nacionalne ekonomije i smanjivanje srednje klase. U nacionalnoj ekonomiji se smanjio udeo industrije, građevinarstva i sporta, a povećalo se učešće poljoprivrede i usluga. Udeo industrijske proizvodnje u BDP se smanjio sa 60% na 12%, a građevinarstva sa 11% na 5%. U uslovima ovako snažne deindustrijalizacije podstaknut je odliv stanovništva iz urbanih sredina u seoska područja.

Opšta je karakteristika i osiromašenje društva. Položaj siromašne žene je teži od položaja muškarca iz više razloga, između ostalog i zbog toga što je njena plata u odnosu na platu muškarca mnogo manja (Pis-

china, 2002). Plate su veoma niske i većina zaposlenih zarađuje manje od USD 330 godišnje, odnosno manje od jednog dolara dnevno. Stopa zaposlenosti žena je takođe veoma niska. Iako podjednak broj žena i muškaraca završava fakultet, visokoobrazovanim ženama su uglavnom dostupni samo administrativni, jednostavni i nekvalifikovani poslovi.

Struktura ekonomije takođe ima značajnu ulogu u određivanju položaja žena. U zemljama tranzicije, kao i u zemljama u razvoju, mnoge žene rade kao nekvalifikovane radnice u industriji. U poljoprivredi, industriji hrane i vinarstvu, dominirajućim privrednim granama u Moldaviji, radi pretežno ženska radna snaga, uposlena na jednostavnim poslovima.

Zbog nestašice posla mnogi napuštaju zemlju u potrazi za hlebom, pa je stepen migranata i migrantkinja veliki. Mnogi od njih su uposleni u Ukrajini, Rumuniji i Rusiji, a velika je migracija i prema zemljama Evropske unije, no samo jedan broj uspeva da dobije vizu ili da ilegalno pređe granicu. Migranti su pretežno zaposleni na loše plaćenim, jednostavnim ili sezonskim poslovima, a na Zapadu se uključuju i u prostituciju i trgovinu drogom.

### *Hrvatska*

Posledice desetogodišnjeg perioda tranzicije i strukturnog prilagođavanja privrede su dezintegracija industrijskog sektora i socijalne države (Milidrag Šmidt, 2002; ICFTU, 2000). Sav teret strukturnog prilagođavanja prebačen je na leđa radno zavisnog stanovništva. Zatvoreno je 700.000 radnih mesta, a bez posla je ostalo 400.000 radnika, što čini zvaničnu stopu nezaposlenosti od 23,1%.

Prosečna plata pokriva samo 65% minimalnih troškova života četvoročlane porodice, a minimalna plata samo 29%. Više od trećine zaposlenih prima minimalnu platu ili je uopšte ne prima. Prosečna penzija iznosi 44% prosečne plate. Drastično su se povećale socijalne razlike – 10% najbogatijih raspolaže 14 puta većim dohotkom od 10% najsiromašnijih.

Žene čine 45% zaposlenih i 54,3% nezaposlenih. Među dugotrajno nezaposlenima koji bezuspešno traže posao duže od tri godine 58,7% je žena. One se teže zapošljavaju, naročito ako imaju više od 40 godina, a teže napreduju na poslu. Mlade žene poslodavci ponekad primoravaju da potpisuju izjave da neće imati dece u narednih nekoliko godina.

Na početku perioda tranzicije zaposlenost žena u odnosu na prethodni period smanjena je za 27,6%, dok je u istom periodu to smanjenje za mušku radnu snagu iznosilo 40,3%. Ovo je, međutim, najviše rezultat činjenice da na početku tranzicionog perioda privatizacija i zatvaranje

preduzeća nisu zahvatile delatnosti u kojima dominira ženska radna snaga. Stopa ženske nezaposlenosti je od sredine devedesetih počela da raste – od 26% u 1995. godini na 31,6% krajem 2001. godine. U istom periodu stopa nezaposlenosti muškaraca iznosila je 21,2% i 24,3%. Stopa ženske zaposlenosti u 1999. godini iznosila je 48,3%.

Žene su u neravnopravnom položaju i u pogledu plata. O potplaćenosti ženskog rada ukazuju podaci da su one pretežno zaposlene u najslabijim plaćenim industrijskim granama (tekstilna, obućarska i kožarsko-prerađivačka industrija), gde su plate i do 50% manje od proseka u celokupnoj privredi. U društvenim oblastima one rade na tipično ženskim zanimanjima (socijalna zaštita, zdravstvo, obrazovanje, trgovina, ugostiteljstvo), uglavnom na jednostavnijim i slabije plaćenim poslovima. S druge strane, samo 4,1% žena je na rukovodećim položajima. Posledica ovoga je i nastavljanje diskriminacije po završetku radnog veka – penzije žena su u proseku oko 20% niže od onih koji primaju muškarci.

Raste i broj žena koje rade kraće od punog radnog vremena. Sa skraćenim radnim vremenom radi radi 6,4% zaposlenih, od čega 44% muškaraca i 56% žena. Skaćeno radno vreme zbog bolesti, invalidnosti, nege člana porodice i dece koristi 2,7% zaposlenih, među kojima većinu (60%) čine žene. U porastu je zapošljavanje na određeno vreme, a i tu je veće učešće žena nego muškaraca.

S druge strane, u preduzetništvu je prisutno manje od 30% žena, dok je sve više onih koji izvore prihoda nalaze putem samozapošljavanja (35%). I u ovoj oblasti suočavaju se sa brojnim preprekama, od nedostatka specifičnog znanja do otežanog pristupa kreditnim linijama i resursima. Prema podacima Hrvatskog zavoda za zapošljavanje, korisnici kredita za samozapošljavanje u 80% slučajeva bili su muškarci.

Iz sfere formalnog rada žene se sve više sele u neformalnu sferu i sivu ekonomiju. Najviše ih upošljavaju poslodavci u trgovini i ugostiteljstvu, najčešće na radnim mestima znatno ispod njihovih stručnih kvalifikacija i znanja. Na tim poslovima rade često prekovremeno, bez ikakve pravne i socijalne zaštite i beneficija iz radnog odnosa. Otežan i diskriminatorni položaj žena postaje sve vidljiviji, što je dovelo i do rada na Zakonu o ravnopravnosti polova i naporima približavanja zapadnoevropskim standardima u ovoj oblasti.

### *Srbija*

Dok su ostale tzv. tranzicione zemlje u Centralnoj i Istočnoj Evropi i bivšim republikama Sovjetskog saveza započele gradnju tržišne ekonomije odmah nakon pada Berlinskog zida krajem osamdesetih, ekonom-

ska tranzicija u Srbiji je krenula sa zakašnjenjem. Razlozi su višeslojni i nalaze se u procesu 'dirigovanog ne-razvoja' osamdesetih (Đurić Kuzmanović, 2002), nepostojanju političke volje, oružanim sukobima na prostoru bivše Jugoslavije i ekonomskoj izolaciji zemlje od strane međunarodne zajednice za vreme perioda konflikata. NATO bombardovanje 1999. godine dokrajčilo je već iscrpljenu ekonomiju tako da je nova vlast koja je došla tokom burnih političkih promena 2000. godine nasledila razorenu ekonomsku infrastrukturu. Sa takvom ekonomskom zaleđinom pokrenut je program strukturalnog prilagođavanja privrede uz treći talas privatizacije<sup>22</sup>, diktiran od strane MMF-a i Svetske banke, u osnovi sličan sa drugim programima ovog tipa u regionu. Program se zasniva na zahtevima za uklanjanjem svih prepreka za međunarodnu trgovinu i strane investicije, privatizacijom javnih usluga, fleksibilizacijom tržišta rada i smanjenjem svih socijalnih troškova. Određeni su prioriteti reforme domaćeg sektora, uključujući primenu privatizacije i strukturnih reformi kao i politike, sa ciljem ohrabrivanja stranih direktnih investicija, eliminisanja neobučenosti tržišta rada, smanjivanja rigidnosti legislativne u ovoj oblasti, unapređenja liberalizacije trgovine, smanjenja javnog sektora i opšteg nivoa javne potrošnje (European Commission, 2004). Za ciljeve privatizacije proklamovani su efikasna privreda koja će garantovati ekonomsku rast i stabilnost, jasna svojinska struktura, funkcionalna berza akcija i snažna korporativna uprava.

U periodu od 2002. do septembra 2005. godine privatizovano je ukupno 1.631 preduzeća u društvenoj svojini sa ukupno 227 hiljada zaposlenih u prodatim preduzećima. Preduzeća u strateškim granama, kao što su cementna, naftna i duvanska industrija, prešle su u vlasništvo stranih kompanija i multinacionalnih korporacija. Privatizacija i prestrukturiranje državnih i društvenih preduzeća praćena je i brojnim stečajevima i otpuštanjem viška radnika. Sporo rastući privatni sektor nije mogao da asimilira bujicu novonezaposlenih, što je dovelo do rasta nezaposlenosti.

U toku samo tri godine, od 2002. do 2005, usvojeno je 264 zakona, od čega se 122 zakona odnosilo na finansijsku sferu. Sistemski zakoni koji regulišu zapošljavanje, rad i radne odnose, socijalnu zaštitu, penzijsko, zdravstveno i socijalno osiguranje uveli su mnoge novine sa ciljem stvaranja novih ekonomskih uslova, privlačenja stranog kapitala i investicija i razvijanja privatnog sektora. Novi Zakon o radu iz 2001. godine pojačao je fleksibilizaciju zapošljavanja i otpuštanja radnika, smanjio otpremnine otpuštenim radnicima i u znatnoj meri olabavio obaveze po-

<sup>22</sup> Prethodna dva neuspela pokušaja privatizacije uz donošenje sistemskih zakona desila su se 1990. i 1997. godine.

slodavaca prema zaposlenima. Fleksibilizacija rada dovela je do ukidanja „garantovanog“ radnog mesta i smanjenja zaposlenosti na neodređeno vreme, a s druge strane, do povećanja ugovornih, sezonskih, povremenih i privremenih poslova. Poslodavci često pribegavaju novom „vidu“ zapošljavanja bez ugovora o radu radi izbegavanja plaćanja poreza i doprinosa, čime su radnici višestruko oštećeni. Položaj zaposlenih pogoršava i slabljenje mehanizama zaštite prava radnika kao što je inspekcija rada. Posledica je da poslodavci masovno nesmetano i nekažnjeno krše prava radnika. U strahu od gubitka radnog mesta, mnogi trpe ovakvo ponašanje. Iz istog razloga, u privatnom sektoru se retko udružuju u sindikate, pa su zaposleni izgubili čak i sindikalnu zaštitu.

Promene u ekonomskoj sferi praćene su gibanjima u socijalnoj sferi. Stanovništvo je tranzicijudoživelo kao povećanje ekonomske, političke, socijalne i lične nesigurnosti; povećanje korupcije; povećanje nezaposlenosti; povećanje troškova života; i gubitak besplatnih ili jeftinih usluga u zdravstvu, obrazovanju i komunalnoj oblasti.

Ovakva privredna kretanja doprinela su raslojavanju društva, povećanju siromaštva i polarizaciji bogatstva u rukama malog broja ljudi. Broj onih kojima je potrebna socijalna pomoć je u stalnom rastu i u 2003. godini tu vrstu pomoći je tražilo 1,2 miliona penzionisanih, 400.000 porodica koje dobijaju dečji dodatak, 14.500 porodica koje uživaju novčanu pomoć, 100.000 korisnika pomoći za ishranu i 77.000 invalida. Uprkos ovim visokim potrebama, budžetska podrška za ugrožene porodice i osobe pala je sa 16,7% koliko je iznosila u 1995. godini na 11,7% u 2003. godini, dok je udeo budžeta za socijalnu zaštitu drastično opao sa 22,2% na 13,3%. Socijalna pomoć se uglavnom obezbeđivala putem donacija razvijenih zemalja. Rezultat smanjenja socijalne zaštite je slabija zdravstvena zaštita i zdravstvene usluge i smanjenje kvaliteta života građana i građanki.

Ove tendencije doprinose porastu feminizacije siromaštva, što potvrđuje i Strategija za smanjivanje siromaštva Vlade Republike Srbije<sup>23</sup>. U njoj se ocenjuje da zbog nižih kvalifikacija i kraćeg radnog staža žene u proseku imaju za 15% nižu zaradu od muškaraca, dok se najveći rizik siromaštva javlja se kod starih žena na selu, samohranih majki, domaćica, Romkinja, izbeglica, neobrazovanih i nezaposlenih žena, bolesnih i žena sa invaliditetom, i žena žrtava nasilja.

<sup>23</sup> [http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti\\_sekcija.php?id=45678](http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678), pristupljeno 12.08.2016.

### *Rodna dimenzija tranzicije*

Iskustva drugih država koje su prešla ili prelaze ovaj put potvrđuju da su rizici i šanse veoma neravnomerno raspoređeni, a da je rodnost tu glavna dimenzija (Ruminska-Zimny, 2002). U tranzicionim zemaljama žene plaćaju neproporcionalno visoku cenu sistematskim promenama, dok im mogućnosti za poboljšanje kvaliteta života ostaju na niskom nivou (UNICEF; ILO, 2005; United Nations, 1999; Nikolić-Ristanović, 2008; Dokmanović, 2002; Dokmanović, 2002a; Staveren, 1998; Staveren, 1994). Žene su u disproporcionalnoj većoj meri nego muškarci pogođene negativnim posledicama strukturnog prilagođavanja i delovanja tržišta kao što su gubitak radnog mesta i stečenih prava iz prethodnog socijalističkog perioda, povećanje troškova života, nezaposlenosti i siromaštva, smanjivanje nadnica i otežani pristup zdravstvenim uslugama, socijalnoj zaštiti, obrazovanju i resursima.

Pored mladih i neobrazovanih osoba, žene su u najtežem položaju na formalnom tržištu rada, te su usmerene ka upošljavanju u neformalnom sektoru (World Bank, 2004). Pored na osnovu dobi, žene se često suočavaju i sa diskriminacijom na osnovu bračnog statusa. Ekonomsko-socijalni položaj žena određuje i činjenica da je znatno više ženaradnica nego žena-poslodavaca. Žene su praktično izostale iz procesa privatizacije kao subjekti zbog neravnomerne ravnoteže moći i pristupa imovini i drugim resursima. Uspostavljanje kapitalističke ekonomije u tranzicionim zemljama doprinelo je i učvršćivanju patrijarhata, što nije neočekivano, s obzirom da je patrijarhalna rodna struktura svojstvena kapitalizmu; porast nasilja nad ženama je u ovakvom rodnom režimu ne iznenađuje, s obzirom da kapitalistički ekonomski odnosi generišu i nasilje nad ženama (Nikolić-Ristanović, 2008).

Zašto tranzicione reforme više pogađaju žene nego muškarce i zašto žene manje od muškaraca uživaju pogodnosti od razvoja privatnog sektora, novih tehnologija, informacija i komunikacija, stvaranja novih radnih mesta i drugih beneficija koje otvara tržišna privreda? Odgovori na ovo pitanje nalaze se u patrijarhalno utemeljenim odnosima među polovima i prirodi tržišne kapitalističke ekonomije:

- Slobodna tržišna ekonomija, zasnovana na mobilnosti radne snage, ne vodi računa o manjoj pokretljivosti ženske radne snage, čija je geografska i obrazovna mobilnost sputana brigom o domaćinstvu i deci.
- Žene su podložnije otpuštanju kako zbog rodni predrasuda, tako i zbog toga što većinom rade na jednostavnijim i manje stručnim poslovima ili u administraciji, ili u privrednim granama i delatnostima koje najviše pogađaju strukturne promene u



vidu smanjivanja budžetskog finansiranja, odnosno u kojima je privredni život kratak zbog investicionih ili tehnoloških gibanja.

- Žene trpe zbog nekompatibilnosti ekonomske i reproduktivne uloge u promenjenim ekonomskim uslovima. Kresanje budžetskih izdvajanja za zdravstvo, obrazovanje, dečju zaštitu, socijalnu sferu znači, između ostalog, kraj besplatne ili jeftine brige o deci, čiji teret sada u potpunosti pada na ženu. Mnoga privatizovana preduzeća primorana su da ukinu ili smanje obim usluga i beneficija za svoje zaposlene, uključujući i objekte za brigu o deci. Dvostruki pritisak na žene, na poslu i u kući, povećava se sa pritiskom društva da naprave izbor i da posvete svoje vreme ili plaćenom radu i karijeri ili deci. Tim pre što privatni poslodavci očekuju veću produktivnost i zalaganje na poslu i dobrovoljni, neplaćeni prekovremeni rad.
- Rod je ključna odrednica podložnosti siromaštvu. Iako gubak radnih mesta pogađa i muškarce, ženama je teže da se ponovo zaposle ili samozaposle zbog nedostatka određenog obrazovanja i kvalifikacija, životnog ciklusa (poslodavci favorizuju mlade žene) i nedostatka nezavisnog pristupa kapitalu, imovini, kreditima, resursima, novim informaciono-komunikacionim tehnologijama i slično.
- Rodni stereotipi otežavaju vertikalno napredovanje žena na radnom mestu i prohodnost na bolje plaćene poslove. Ova diskriminacija žena dovodi do njihove koncentracije na najslabije plaćenim poslovima i delatnostima, u neformalnom sektoru i kao „fleksibilna“ radna snaga.
- Žene se suočavaju sa neravnopravnim tretmanom i marginalizacijom. Liberalizacija ekonomije i privatizacija usluga i javnih dobara kombinovana sa drastičnim socijalnim reformama povećava jaz između bogatih i siromašnih, kao i između muškaraca i žena.
- Pravna regulativa često ne tretira žene kao autohtone, samostalne građanke, već kao zavisne osobe – rezultat ovoga je da u mnogim zemljama žena ne može da nasledi, da se zaposli ili uzme kredit bez dozvole oca ili supruga.
- S obzirom da se privatni sektor često „neprijateljski“ odnosi prema ženama ili ih diskriminiše, ne postoji volja ni da obezbedi dopunske prateće usluge za podružku zaposlenim majkama.
- Programi strukturnog prilagođavanja produžuju radno vreme žena, povećavajući time njihovu ekonomsku aktivnost (uzimajući u obzir i strategije za preživljavanje porodice) i povećavaju

teret njihove reproduktivne uloge (žena svojim radom unutar kuće i u porodici mora da nadoknadi smanjene ili ukinute socijalne usluge).

Ekonomska globalizacija je na razne načine uticala na položaj žena, prvenstveno na oblasti koje proističu iz ekonomskih i socijalnih prava. Otvaranje novih fabrika, nove generacije radnih mesta i povećanje izvozno-uvoznih poslova otvorilo je i nove mogućnosti za zapošljavanje ženske radne snage, naročito u zemljama u razvoju. Ovi ekonomski procesi su im omogućili da osvoje nove mogućnosti sticanja i kontrolisanja prihoda i da se na taj način otrgnu od patrijarhalnih struktura društva u kojem žive i promene svoj položaj unutar društva i porodice. U isto vreme, žene su zauzele većinu radnih mesta i poslova koji su slabo plaćeni i nesigurni. S jedne strane, ekonomska globalizacija je dovela do feminizacije radne snage na globalnom nivou, a s druge, sve je više prisutna tendencija pogoršanja ekonomsko-socijalnog položaja žena. Nezaposlenost žena je u svim zemljama viša u odnosu na nezaposlenost muškaraca; svuda je prisutan disparitet u primanjima na štetu žena; od ukupnog broja siromašnih u svetu, 70% čine žene.

Jedna od posledica globalizacije je opšta feminizacija siromaštva, što je konstatovano u svim dokumentima UN koji se odnose na iskorenjivanje siromaštva, uz upozorenje i preporuke svim vladama sveta i međunarodnim finansijskim institucijama da o ovome vode računa prilikom izrade strategija za borbu protiv siromaštva.

U osnovi pogoršanja položaja žena je intenzifikacija njihove diskriminacije na tržištu rada, na radnom mestu, u zapošljavanju, visini nadnica i socijalnoj zaštiti, odnosno rodna segregacija u ekonomiji i celom društvu (Karadenizli, 2002). Feminizacija rada se dešava u uslovima rodne neravnopravnosti i pristustva patrijarhalnog obrasca. Bolje obrazovanje stoga ne pomaže ženama da steknu bolju platu. Poslovni sektor koji stereotipizira „ženske“ poslove ukazuje na tešku prohodnost žena ka dobro plaćenim poslovima (Gabrić Molnar, 2002). Politika trgovinske liberalizacije može doprineti povećanju mogućnosti zapošljavanja i preduzetništva za žene, ali u prevlađujućoj patrijarhalnoj kulturi u Srbiji, u kojoj muškarci dominiraju u procesima odlučivanja, takva politika može dovesti i do povećanja rodnih nejednakosti (Đurić Kuzmanović, 2005).

Sve navedeno argumentuje da je globalna ekonomija zasnovana na rodno utemeljenom tržištu rada, sa asimetričnim rodnim odnosima i rodnom ideologijom koja definiše prava i ulogu muškaraca i žena i relativnu vrednost njihovog rada na tržištu. Ovakvi odnosi su stvoreni u zemljama u tranziciji prelaskom na kapitalistički sistem.

Na početku tranzicionog perioda žene su, u odnosu na ostatak sveta, u visokom procentu učestvovala na tržištu rada. U Rusiji, Belorusiji, Ukrajini i u baltičkim državama razlika između zaposlene ženske i muške radne snage iznosila je svega nekoliko procenata u odnosu na Švedsku, vodeću zemlju u pogledu tržišne ekonomije u tom periodu. U Poljskoj, Mađarskoj, Rumuniji i Azerbejdžanu taj jaz je bio nešto veći, no čak i takvo stanje bilo je povoljnije nego u mnogim zapadnim zemljama kao što su Francuska ili SAD. Štaviše, za razliku od zapadnih ekonomija, žene u zemljama tranzicije su obično imale poslove sa punim radnim vremenom kroz čitav svoj radni vek. Planirana ekonomija je zahtevala veliku radnu snagu i država je stoga ohrabrivala zaposlenost žena putem raznih vrsta beneficija i pogodnosti radi podrške porodici. Uprkos tome, u zemljama Centralne i Istočne Evrope žene su nosile dvostruki teret rada van kuće i u kući – u proseku 70 časova nedeljno u poređenju sa 15 časova manje u zapadnoj Evropi (Dokmanović, 2002).

Tranzicija ekonomije je drastično promenila tražnju poslova u pogledu vrste i umanjila sigurnost radnog mesta i za muškarce i za žene. U 10 od 14 zemalja u kojima su dostupni podaci, ženska radna snaga beleži konstantan pad od 1989. godine. S obzirom da je nezaposlenost pogodila i mušku radnu snagu, nije došlo do prevelikih pomeranja u pogledu rodne ravnoteže. Ipak, istraživanja pokazuju da su ekonomske teškoće pogodile žene više nego muškarce u svakoj dimenziji aktivnosti tržišta rada.

Od 26 miliona radnih mesta (koliko se procenjuje da je ugašeno za vreme tranzicije) na 14 miliona su bile uposlene žene. Od ovog broja veliki procenat se odnosi na zemlje koje su prednjačile u ekonomskim reformama. U Mađarskoj, žene su izgubile trećinu radnih mesta, dok su muškarci izgubili četvrtinu. U Rusiji, žene su izgubile sedam miliona radnih mesta, a muškarci nešto manje od 2 miliona. Ova nesrazmera je prisutna čak i u onim zemljama gde je muška radna snaga stabilna kao u Estoniji i Poljskoj, ili tamo gde je zaposlenost muškaraca u porastu, kao u Češkoj, Litvaniji i Ruskoj Federaciji. Ženska uposlenost brže opada u odnosu na mušku, sa izuzetkom Slovenije, gde se smanjenje zaposlenosti proporcionalno raspodelilo kako na mušku, tako i na žensku populaciju (Dokmanović, 2002).

U pojedinim zemljama podaci ukazuju da su žene nastavile da gube poslove, uprkos tome što je ekonomija počela da se oporavlja. U isto vreme, za muškarce je oporavak ekonomije doneo nove mogućnosti za zapošljavanje i nove poslove. Do pada ženske radne snage u industriji došlo je zbog smanjenja broja službeničkih poslova i prestruktuiranja lake industrije – kao što je tekstilna, koja je već u ranim fazama tranzi-

cije izgubila podršku države, a što se nije desilo u dominirajućoj muškoj, teškoj industriji. Žene su se takođe suočile sa gubitkom u ženskim javnim uslužnim sektorima i izgubile radna mesta u transportu i komunikacijama.

Balans se nije uspostavio ni značajnim porastom zapošljavanja žena u uslužnim delatnostima koje su počele da se razvijaju (Dokmanović, 2002). U mnogim tranzicionim ekonomijama pogoršale su se pozicije žena u pomenutim delatnostima, kao na primer u dobro plaćenom finansijskom sektoru. Između 1993. i 1997. godine učešće žena u finansijskom sektoru opalo je za 24% u Latviji i za 10–14% u Mađarskoj, Litvaniji i Rusiji. Istovremeno, ženska uposlenost u loše plaćenim javnim uslužnim delatnostima (obrazovanje i zdravstvo) se povećala. Uprkos ovakvim kretanjima, žene i nadalje čine 40–50% radno uposlenog stanovništva ove regije. Nezaposlenost žena se kreće od 5 do 15%, dostižući u pojedinim zemljama čak 33% među mladim ženama. U većini zemalja udeo dugoročne nezaposlenosti je počeo da raste a mnoge žene bez radnog mesta, često sa decom, ne uživaju beneficije, bilo stoga što nisu zvanično registrovane kao nezaposlene, bilo stoga što nemaju dovoljno primanja.

Stiče se utisak da je ekonomska budućnost žena više vezana za one privredne sektore koji su u opadanju nego za one koji su u rastu. Podaci pokazuju da su žene većinski prisutne u oblastima koje teže da ostanu u javnom sektoru, kao što su obrazovanje, zdravstvena zaštita, socijalna zaštita i javna administracija. Uprkos tome što postoje mogućnosti za privatnu inicijativu i u ovim oblastima, istraživanja pokazuju da žene više oklevaju da se late privatnog preduzetništva i poslova u privatnom sektoru. S druge strane, analize pokazuju da privatni poslodavci imaju predrasuda u pogledu zapošljavanja ženske radne snage, jednim delom zbog toga što smatraju da upošljavanje žena donosi više nematerijalnih troškova zbog odgovornosti koje one imaju prema porodici i domaćinstvu.

U većini zemalja samozapošljavanje je uobičajenije za muškarce nego za žene. S druge strane, na jugu ove regije, gde je poljoprivreda ponovo postala važan ekonomski faktor, žene se češće samozapošljavaju nego muškarci. Ipak, takav rad nije mnogo prosperitetan – mnoge žene se bore da zarade dovoljno za život, često se ispomažući zahvaljujući okućnicama i malim imanjima. Ipak, u devet zemalja u kojima je istraživanje urađeno četvrtina od ukupnog broja novih malih biznisa i preduzetničkih inicijativa pokrenuta je od strane žena, što je ohrabrujući podatak. Razvoj preduzetništva i otvaranje novih preduzeća ograničeni su zbog loših uslova kreditiranja, nestabilnosti poreskog sistema, slabe institucionalne mreže informisanja i poslovne podrške, dok se žene

suočavaju sa dodatnim, rodno specifičnim barijerama. Žene su daleko u lošijem položaju u odnosu na muškarce u pogledu uslova dobijanja kredita, mogućnosti usavršavanja, nalaženju poslovnih partnera i tržišta. Društvena klima u mnogim zemljama i stereotipno viđenje rodni uloga dovodi do negativnog stava javnosti po pitanju ženskog preduzetništva, do nejednakog tretiranja od strane državne administracije i/ili diskriminacije u omogućavanju dobijanja bankarskih pozajmica. U mnogim zemljama žene su češće žrtve novih formi kriminalnih radnji u privredi.

Pored ekonomske krize i urušavanja nacionalne ekonomije, pogoršanju položaja žena na tržištu rada uveliko je doprinela i diskriminatorska praksa i politika tržišta rada. Diskriminacija je naročito vidljiva u privatnom sektoru i prilikom zapošljavanja. Ovakvu diskriminaciju je često teško prepoznati zbog mogućih propusta u zakonodavstvu i nedostatka mehanizama nadzora. Diskriminacija se bazira na tvrdnjama da su žene manje sposobne za rad pod pritiskom i manje pogodne za prekovremeni rad koji svaka privatna firma traži. Navodi se i da žene uvećavaju troškove zbog prava na materinstvo i dečiji dodatak. U stvarnosti, mnoga od ovih prava postoje samo na papiru i više nisu dostupna. Ovo ženu stavlja u dvostruku nepogodnost. Radno sposobne majke su manje konkurentne na tržištu rada, a u isto vreme ne mogu da koriste pogodnosti socijalne zaštite.

U mnogim ekonomijama u tranziciji žene su bile podsticane da napuste radno mesto kroz politiku prevremenih penzija (slučaj Češke i Poljske) i kroz veoma privlačne roditeljske programe (Belorusija i Ukraina). Otpuštanje žena kao radne snage viđeno je kao lek za masovnu mušku nezaposlenost i smanjenje troškova u davanju dečjeg dodatka koji je obezbeđivala država.

U pogledu razlike plata za isti rad muškaraca i žena, ona je evidentna u celom svetu i u svim zemljama, bez obzira na društveno-političko i ekonomsko uređenje. Podaci<sup>24</sup> pokazuju da žene u proseku zarađuju manje od muškaraca u svakoj zemlji. One u proseku zarađuju 70 do 90% od plate muškaraca za isti rad. Interesantno je da se u zemljama tranzicije ovaj jaz nije produbio, već je ostao stabilan tokom celog tranzicionog perioda, uprkos velikim pomeranjima na tržištu rada. Najveći porast ovog jaza zabeležen je u Bugarskoj, gde je iznosio 5 procentnih poena. Detaljnija analiza pokazuje da rodna ravnoteža u obrazovanju naginje ka smanjivanju ovog jaza, dok s druge strane, same žene doprinose produblivanju ovog jaza time što se prihvataju slabo plaćenih poslova. Postoji obrnuta srazmera između pristustva žena u određenim profesijama

<sup>24</sup> <http://www1.unece.org/stat/platform/display/Statgloss/Gender+pay+gap>, pristupljeno 07.12.2016.

i visine plaćenosti tog rada. Ipak, čak i kada se sve ove okolnosti uzmu u obzir, ostaje jedan značajan deo ove nesrazmere u platama koji se ne može objasniti ovim napred iznetim razlozima i koji stoga zahteva dodatnu analizu i javnu diskusiju. Rodni jaz postoji i u korišćenju plaćenog i neplaćenog rada zbog stereotipiziranih rodnih uloga, rodne segregacije na tržištu rada, neravnopravne podele porodičnih odgovornosti i nedovoljne infrastrukture za brigu o deci (Dokmanović, 2011).

Prestrukturiranje privrede sa ciljem podizanja produktivnosti, troškovne konkurentnosti i prilagodljivosti promenama uslova na tržištu podrazumeva značajnu cenu koja se za nju plaća. Dolazi do preokreta u ceni rada, a samim tim i do promena na tržištu rada. Mnogi radnici čije je znanje u novim uslovima postalo suvišno postaju višak i bez posla sve do penzionisanja. S obzirom na nesigurnost tržišta i pojačan pritisak na smanjivanje troškova, preduzeća nastoje da snize troškove proizvodnje i radne snage, prelazeći na neformalne oblike zapošljavanja koji im, između ostalog, omogućavaju da se liše preterane brige o radnoj sudbini radnika u ova nesigurna vremena. Ova tendencija povećavanja fleksibilnosti rada i zapošljavanja dovodi do nesigurnosti radnog mesta i opšte nesigurnosti radnika, koji postaju ranjivi na recesiju, nedostatak stalnih izvora prihoda i nesigurnost radnog mesta.

Ovakvi uslovi dovode do povećane potrebe za obezbeđenjem socijalne zaštite, dok, s druge strane, ekonomska globalizacija i mehanizmi slobodnog tržišta utiču na okruženje u kojem država reaguje i kreira javnu politiku. Za državu postaje sve teže da zaštiti radnike od negativnih efekata ekonomske reforme radi prilagođavanja zahtevima globalnog tržišta i uključivanja u makroekonomske tokove. Država je sve manje sposobna da prikuplja poreze i da vodi poresku politiku koja bi joj omogućila ostvarivanje socijalne uloge u meri koju to zahtevaju novonastali odnosi i osiromašeno stanovništvo. Štaviše, vlade su primorane da smanjuju ne samo socijalna davanja, već i izdatke za zdravstvo, obrazovanje i druge društvene delatnosti.

Žene su ovim negativnim pojavama više izložene nego muškarcima. Iako je povećano njihovo učešće u plaćenom radu i radu na neodređeno vreme u odnosu na muškarce, njima najčešće nedostaje sigurnost na poslu. S obzirom da su manje zaštićene pravnom regulativnom i kolektivnim ugovaranjem, često su ranjivije u vreme ekonomske krize. Osim toga, njihov rad kod kuće i briga o deci ne pokazuje znake opadanja paralelno sa njihovim većim angažovanjem i prisutnošću na tržištu rada. U vreme ekonomske krize pojačava se potreba da rade na neformalnim poslovima i raste značaj njihovog neplaćenog rada u porodici, što je naročito izraženo u zemljama u razvoju. Neravnopravan teret rada kod kuće i marginalizovan položaj na tržištu rada dovode do toga da se pojačavaju

negativni efekti obe ove pojave, a ženama postaje sve teže da se reše zavisne uloge u porodici.

Još 1987. godine UNICEF-ova studija *Prilagođavanje sa humanim likom* (Cornia, Jolly, Stewart, 1987) naglasila je socijalnu cenu strukturnog prilagođavanja privrede i pružila empirijski dokaz urušavanja socijalnih uslova života u deset zemalja koje su započele ovaj proces. Studije koje su usledile ukazale su da su posledice bile različite na razne kategorije siromašnih: „hronično“ siromašne, „granično“ siromašne i na „novo“ odnosno „radno“ siromašne. Uočeno je da su programi stabilizacije i strukturnog prilagođavanja privrede naročito pogodili žene.

Rodna podela rada i različiti položaj žena i muškaraca u društvu i proizvodnoj sferi ukazali su da će nova politika imati različite posledice na žene i muškarce, kao i da će se ove rodne razlike nadalje različito ispoljavati već prema socijalnoj i klasnoj strukturi. Analize su pokazale da će sav teret strukturnog prilagođavanja privrede pasti na urbano stanovništvo, radničku klasu i na žene. To se i desilo. Upravo ove društvene strukture su na neki način amortizovale „šok terapiju“ neoliberalne ekonomske politike zasnovane na povećanju cena, kresanju socijalnih usluga, ukidanje raznih povlastica i uvođenje participacija za obrazovanje i zdravstvo. Novonastali odnosi favorizovali su muškarce, odnosno odrasle koji imaju izvore prihoda.

Ovakva ekonomska politika je, s druge strane, dovela do toga da se žene moraju nositi sa sve većim cenama proizvoda i usluga i padom prihoda u domaćinstvu, s obzirom da su u većini slučajeva zadužene za brigu o domaćinstvu i kućnom budžetu. Povećanje nezaposlenosti i smanjivanje plata zaposlenim muškarcima dovelo je do povećane ekonomske aktivnosti žena i dece. Strategije za preživljavanje porodice i brigu o domaćinstvu uključile su plaćeni, ali i neplaćeni ženski rad. Strukturno prilagođavanje privrede i neoliberalna ekonomska politika glavni su uzroci feminizacije siromaštva. Troškovi tranzicije su često skriveni jer su absorbovani putem povećanja neplaćenog rada žena u kući i smanjenja izdvajanja za hranu i energiju. Ovo stvara potencijalne dodatne velike troškove za ženu u smislu njenog zdravlja i kvaliteta života. Posredno utiče na povećanje ženskog siromaštva, jer siromašne majke zadržavaju ćerke u kući radi pomoći u radu u domaćinstvu, gazdinstvu ili u neformalnom sektoru, i tako im uskraćuju pravo na obrazovanje i, naknadno, mogućnost zapošljavanja na bolje plaćenom radnom mestu (Baden, 1997). Kontekst neplaćene ekonomije nege i niske ženske nadnice dalje snižavaju tržišne troškove i time doprinose poboljšanju komparativnih prednosti na trošak žena (Đurić Kuzmanović, 2005). Siromašne žene naročito pogađa ukidanje subvencija, povećanje cena i naknada za uslu-

ge (npr. zdravstvene), smanjivanje državnog ulaganja u infrastrukturu (voda, kanalizacija, putevi itd.) čime sve dublje zalaze u siromaštvo.

Zbog svog marginalizovanog položaja, žene imaju ograničeni uticaj na kreiranje ekonomske politike i uobličavanje novih zakona, politika i institucija i time na popravljavanje svog položaja. One su znatno više nego u prethodnom socijalističkom periodu isključene, izolirane ili odstranjene sa mesta odlučivanja.

Rodnu dimenziju, odnosno različiti uticaj na žene i muškarce, imaju i drugi segmenti tranzicionih reformi: javne potrošnje, zdravstva, penzijskog sistema, obrazovanja, energije i socijalne zaštite, kao i zajmovi Svetske banke namenjeni strukturnom prilagođavanju<sup>25</sup>. Ovo su sve pojave na koje država treba da reaguje implementacijom opštih međunarodnih standarda rodne ravnopravnosti u ekonomskoj sferi (Dokmanović, 2011). Ti potezi uključuju usvajanje različitih mera koje će doprineti eliminisanju rodnog jaza u platama, sankcionisanju diskriminacije na tržištu rada, prilikom zapošljavanja i napredovanja na radnom mestu; zatim primenu afirmativnih mera radi obezbeđenja ravnopravne zastupljenosti žena u upravnim odborima i drugim mestima odlučivanja, usvajanje rodno senzibilne obuke, prikupljanje rodno razvrstanih podataka, mere za sprečavanje i sankcionisanje seksualnog uznemiravanja i drugih oblika viktimizacije na radnom mestu i kampanje podizanja svesti o pravima žena i muškaraca na ravnopravnost na tržištu rada i u ekonomskom životu.

Cena tranzicije je, dakle, različito raspoređena na društvene grupe i klase. Ovo istovremeno utiče i na sposobnost društva da generiše ljudske resurse, što je od suštinske važnosti za dugoročne ciljeve ekonomske politike jedne zemlje. Ljudski resursi su najvažniji faktor dugoročnog ekonomskog rasta i prosperiteta jednog društva. Stoga je izuzetno važno izbeći osiromašenje i nanošenje štete onima koji su najnezaštićeniji u vreme ekonomske krize i koji su najmanje pripremljeni da se nose sa tim teškoćama. Otuda za državu nije najbolja politika da cene za ekonomsko prestrukturiranje podnosi na naplatu onima koji su najmanje zaštićeni. Primera radi, ako siromaštvo prinudi nekog mladog čoveka da prekine školovanje, to je za njega nesreća, no ako zbog ekonomske oskudice jedan veliki broj mladih ne može da se školuje, to je nesreća za celo društvo, jer time gubi ljudske resurse. Ovaj trošak neinvestiranja u osnovne društvene resurse nije vidljiv na kratke staze, ali dugoročno nanosi ogromnu štetu celom društvu i njegovom ekonomskom potencijalu.

<sup>25</sup> Rodnu analizu ove problematike vidi u: Vladislavljević, A. and Zuckerman, E. (2004). *Structural Adjustment's Gendered Impact: The Case of Serbia and Montenegro*. Gender Action.



Sistematsko zanemarivanje, pa čak i nanošenje štete polovini ljudskog potencijala kojim raspolaže jedno društvo, predstavlja propust koji će tek doći na naplatu.



# NEOLIBERALIZAM U USTAVU – STUDIJA SLUČAJA: SRBIJA

Mnoge države potvrđuju svoju posvećenost ostvarivanju, razvijanju i zaštiti ljudskih prava na principima jednakosti i nediskriminacije stavljajući ih u rang najviših, ustavnih normi. To čini i Republika Srbija u svom Ustavu od 2006. godine („Službeni glasnik RS“, br. 98/2006). Time Republika Srbija podvlači svoje opredeljenje da obezbeđuje građanima sva ljudska prava garantovana ratifikovanim međunarodnim ugovorima, uključujući ekonomska i socijalna prava. Za ostvarivanje ovih prava, međutim, nije dovoljno samo iskazati političku volju. Ova prava spadaju u kategoriju tzv. „skupih prava“ (za razliku od političkih i građanskih prava koja su „jeftina“), jer njihovo ostvarivanje košta. Stoga ovu opredeljenost ka ostvarivanju ljudskih prava treba da prati odgovarajuća budžetska podrška uz obezbeđenje materijalnih, ljudskih i drugih resursa i izvora finansiranja. U ovom delu studije analiziram ustavna načela ekonomskog uređenja i javnih finansija iz perspektive ljudskih prava i socijalne pravde (Dokmanović, 2014).

## *Ekonomska i socijalna prava*

Ustav Republike Srbije obezbeđuje široki okvir osnovnih ljudskih prava i sloboda. Prvi član ističe da je Republika Srbija zasnovana, između ostalog, na socijalnoj pravdi i ljudskim pravima. Ustav jemči ljudska i manjinska prava garantovana opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava, potvrđenim međunarodnim ugovorima i zakonima (čl. 18, st. 2). Prema čl. 18. st. 3, odredbe o ljudskim i manjinskim pravima se tumače u korist unapređenja vrednosti demokratskog društva, saglasno važećim međunarodnim standardima ljudskih i manjinskih prava, kao i praksi međunarodnih institucija koje nadziru njihovo sprovođenje. Ljudska prava zajemčena Ustavom mogu se ograničiti zakonom samo ako takva ograničenja dopušta Ustav i to u svrhe nabrojane Ustavom, u obimu neophodnom da se ustavna svrha ograničenja zadovolji u demokratskom društvu i bez zadiranja u suštinu garantovanog prava (čl. 20).

Ustav Srbije obezbeđuje široki spektar ekonomskih i socijalnih prava garantovanih Međunarodnim paktom o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima: pravo na rad (čl. 60), pravo na štrajk (čl. 61), pravo na zdravstvenu (čl. 68) i socijalnu zaštitu (čl. 69), na obrazovanje (čl. 71) i zdravu životnu sredinu (čl. 74). Država se stara o ekonomskoj sigurnosti penzionera (čl. 70) i obezbeđuje posebnu zaštitu porodice, majke, samohranog roditelja i deteta (čl. 66). Član 20 stav 2 garantuje da se dostignuti nivo ljudskih prava ne može smanjivati.

Član 60 Ustava garantuje set ekonomskih prava koja se odnose na rad, zapošljavanje i uslove rada pod jednakim uslovima, uključujući pravo na slobodan izbor rada, dostupnost svih radnih mesta svima pod jednakim uslovima, pravo na poštovanje dostojanstva svoje ličnosti na radu, bezbedne i zdrave uslove rada, potrebnu zaštitu na radu, ograničeno radno vreme, dnevni i nedeljni odmor, plaćeni godišnji odmor, pravičnu naknadu za rad i na pravnu zaštitu za slučaj prestanka radnog odnosa. Ustav ističe da se niko ne može odreći ovih prava.

Ipak, postoji jedan broj prava garantovanih Međunarodnim paktom o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima koja nisu pomenuta, kao što su:

- Pravo svakog lica na životni standard dovoljan za njega samog i njegovu porodicu, ubrajajući tu i dovoljnu hranu, odeću i smeštaj, kao i stalno poboljšanje njegovih uslova života (čl. 11 st. 1 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima),
- Pravo svakog lica na zaštitu od gladi (čl. 11 st. 2),
- Pravo svakog lica na najbolje mentalno zdravlje, pored psihičkog zdravlja, koje može da postigne (čl. 12, st. 1),
- Pravo na istu mogućnost za sve da napreduju u svom radu u višu odgovarajuću kategoriju (čl. 7c),
- Garancija ženama da uslovi njihovog rada nisu gori od uslova koji koriste muškarci i da primaju istu nagradu kao oni za isti rad (čl. 7i).

S obzirom da je Srbija država članica Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, ova prava treba da budu zaštićena i primenjena putem odgovarajućih zakonskih mehanizama. Ustav, kao najviši pravni akt države, obezbeđuje opšti pravni okvir za njihovu implementaciju i zaštitu. Pored pravnog okvira, potrebno je osigurati odgovarajuće finansijske, materijalne i ljudske resurse radi ostvarivanja ekonomskog i socijalnog razvoja stanovništva i zajemčenog nivoa ekonomskih i socijalnih prava .

### Osnovna načela ekonomskog uređenja

Ustav Republike Srbije definiše ekonomsko uređenje Republike Srbije u trećem delu pod nazivom „Ekonomsko uređenje i javne finansije“ i sadrži ukupno 9 članova koji regulišu osnovna načela (čl. 82), slobodu preduzetništva (čl. 83), položaj na tržištu (čl. 84), svojinska prava stranaca (čl. 85), ravnopravnost svih oblika svojine (čl. 86), državnu imovinu (čl. 87), zemljište (čl. 88), čuvanje nasleđa (89) i zaštitu potrošača (čl. 90). U ovom radu će se analizirati samo one odredbe koje imaju neposrednog uticaja na ostvarivanje socijalne pravde zajemčenih ljudskih prava, konkretno one koje se odnose na otvoreno i slobodno tržište, uticaj tržišne privrede na socijalni i ekonomski položaj zaposlenih, preduzetništvo, svojinska prava stranaca, ravnopravnost svih oblika svojine, državnu imovinu, zemljište i javni dug.

Prema Ustavu, ekonomsko uređenje u Republici Srbiji „počiva na tržišnoj privredi, otvorenom i slobodnom tržištu, slobodi preduzetništva, samostalnosti privrednih subjekata i ravnopravnosti privatne i drugih oblika svojine“ (čl. 82, st. 2). Odredba ne formuliše šta se smatra otvorenim i slobodnim tržištem, pa zaključujem da Ustav podrazumeva neoliberalno shvatanje „otvorenog i slobodnog tržišta“, s obzirom da je taj pojam i stvoren od strane pobornika neoliberalnog koncepta. U ovom smislu Ustav iz 2006. godine se nadograđuje na Ustavnu povelju Srbije i Crne Gore iz 2003. godine („Službeni list Srbije i Crne Gore“, br. 1/2003) koja u odredbi o principima tržišne ekonomije (čl. 11) navodi još i liberalnu spoljnotrgovinsku politiku.

Ustavi država EU uglavnom ne posvećuju posebnu pažnju ekonomskom uređenju, a slobodno i otvoreno tržište po pravilu nije uvršteno među principe ekonomskog uređenja. Od država kandidatkinja za pridruživanje EU, takvu odredbu nalazimo samo u Ustavu Crne Gore<sup>26</sup> od 2007. godine (čl. 139).

Konačno, ako bliže pogledamo Lisabonski ugovor<sup>27</sup>, EU stavlja naglasak na održivi razvoj zasnovan „na uravnoteženom ekonomskom rastu i stabilnosti cena, visoko konkurentnoj socijalnoj tržišnoj ekonomiji, sa ciljem pune zaposlenosti i društvenog napretka, visokog nivoa zaštite i poboljšanja kvaliteta životne sredine“ (čl. 3, st. 3).

<sup>26</sup> <http://www.vijesti.me/kolumne/neoliberalizam-ustavu-kolumna-91060>, pristupljeno 2.06.2016.

<sup>27</sup> Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union and the Charter of Fundamental Rights of the European Union, *Official Journal of the European Union*, OJ C 326 and C 237 of 26 October 2012

Iz svega navedenog, zaključujem da je potrebno da se načela ekonomskog uređenja u Ustavu Republike Srbije dopune:

- (1) uvođenjem odgovornosti privrednih subjekata za preuzete obaveze,
- (2) uključivanjem principa održivog razvoja, i
- (3) navođenjem ciljeva privrednog razvoja Republike Srbije.

Ciljevi privrednog razvoja Republike Srbije trebalo bi da budu stvaranje uslova za punu zaposlenost, dostojanstven rad, društveni napredak, ekonomsko i socijalno blagostanje građana, zdrava životna sredina i socijalna pravda, kao i stvaranje uslova za ostvarivanje i zaštitu ljudskih prava građana bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi.

Evidentni negativni efekti tranzicije od socijalističkog ka kapitalističkom načinu privređivanja u Srbiji (Dušanić, 2013; Drakulić i Dokmanović, 2013; Drakulić i Dokmanović, 2012; Golubović, 2004; SSSS, 2012), kao i uporedna analiza iskustava u sprovođenju ekonomske tranzicije drugih država, ukazuju da je potrebno da Republika Srbija uspostavi mehanizam kontrole 'slobodnog i otvorenog tržišta' kako bi zaštitila nacionalnu ekonomiju i omogućila ekonomski, društveni i socijalni razvoj. Ovaj mehanizam bi se mogao formulirati slično kao u Ustavu Italije od 1947. godine (sa amandmanima do 2002. godine) čiji član 41, stav 3 navodi da će zakoni „obezbediti odgovarajuće programe i kontrole kako bi se ekonomska aktivnost u javnom i privatnom sektoru mogla orijentisati i koordinisati u socijalne svrhe”.

### *Uticaj tržišne privrede na socijalni i ekonomski položaj zaposlenih*

Prema članu 82, stav 2 Ustava, „uticaj tržišne privrede na socijalni i ekonomski položaj zaposlenih usklađuje se kroz socijalni dijalog između sindikata i poslodavaca“. Socijalni dijalog se u dosadašnjoj praksi pokazao kao izuzetno slab i nedovoljan mehanizam za suzbijanje negativnih efekata tržišne privrede na položaj zaposlenih.

Iz tranzicijskog perioda sindikati su izašli razbijeni, razjedinjeni, oslabljeni i marginalizovani, dok je njihova moć da štite Ustavom i zakonima zajemčena prava zaposlenih svedena na simboličnu, sporadičnu i formalnu reprezentaciju. I sami sindikati konstatuju da društveno-ekonomsku stvarnost već godinama čini sve viša stopa nezaposlenosti, sve niža stopa zaposlenosti, masovna nezakonita otpuštanja radnika, niske nadnice, nepostojanje zaštite na radu, diskriminacija na radu i druge negativne pojave na koje sindikati ne mogu uticati čak ni protestima i

štrajkovima (Bilbija, 2013)<sup>28</sup>. Ustav Republike Srbije je očišćen od svih poluga socijalne pravde u korist neoliberalne tržište privrede (Marković, 2006).

Ekonomske i socijalne položaje zaposlenih putem socijalnog dijaloga sa poslodavcima mogu da štite samo jaki sindikati. U Srbiji to nije slučaj i stoga je neophodno da država ima aktivnu ulogu u zaštiti ekonomskih i socijalnih prava svojih građana, na šta je i obavezuju ratifikovani međunarodni ugovori o ljudskim pravima.

Država je prvi garant ostvarivanja i zaštite ljudskih prava. Stoga je nužno da se Ustavom predvide efikasni mehanizmi ostvarivanja socijalne pravde i zaštite zaposlenih od negativnih efekata neoliberalnog modela tržišnog privredivanja. Ti mehanizmi treba da podrazumevaju strožije kontrolisanje poštovanja seta zakona u sferi radnih odnosa i sankcionisanje kršenja tih zakona. Pored toga, u Ustav bi trebalo ugraditi odredbu koja će obavezivati državu da merama razvojne, ekonomske i socijalne politike podstiče, pod jednakim uslovima, povećanje ekonomskog i socijalnog blagostanja građana, što je inače bilo predviđeno u Ustavu Srbije iz 1990. godine (čl. 55, st. 2).

### *Sloboda preduzetništva*

Ustav članom 83 garantuje slobodu preduzetništva veoma uopštenom normom („Preduzetništvo je slobodno“). Sloboda preduzetništva nije deo kataloga ljudskih prava, pa bi se moglo zaključiti da se ona odnosi na fizička i pravna lica (Pajvaničić, 2009).

Ozbiljnija primedba odnosi se na samu tvrdnju koja se implicira (da je preduzetništvo slobodno). To je tačno samo u slučaju ako se preduzetništvo posmatra kao ljudski i kreativni čin, ali ne i ako se posmatra kao delatnost, s obzirom da kao takva mora biti regulisana zakonom, a time je ta sloboda nužno sputana zakonskim normama.

Preduzetništvo se najčešće posmatra kao delatnost, i to delatnost „usmerena na pokretanje, organizovanje i inoviranje poslovanja preduzeća, sa osnovnim ciljem stvaranja novog tržišta i ostvarivanja dobiti“ (Penezić, 2003). Preduzetništvo se definiše i kao „spособnost preduzetnika, zasnovana na znanju i inovaciji, da pokrene neku aktivnost, uz preuzimanje određenog rizika, u svrhu postizanja određenog cilja, prven-

<sup>28</sup> Savez samostalnih sindikata Srbije, <http://www.sindikatsrbije.rs/statvovi.html>, pristupljeno 7.06.2016; Ujedinjeni granski sindikati Nezavisnost, <http://www.nezavisnost.org/pages/naslovna/naslovna.php>, pristupljeno 7.06.2016; Ujedinjeni sindikati Srbije, <http://ujedinjenisindikatsrbije.rs/>, pristupljeno 7.06.2016; Asocijacija slobodnih i nezavisnih sindikata, <http://www.asns.rs/>, pristupljeno 7.06.2016.

stveno stvaranja novog tržišta”<sup>29</sup>. Moderne definicije preduzetništva ga opisuju kao „ljudski i kreativni čin, kao primenu energije za iniciranje i izgradnju preduzeća ili organizacije”. Svi ljudi imaju slobodu da izražavaju svoju kreativnost na razne načine, uključujući i putem iniciranja i izgradnje preduzeća ili organizacije.

Dakle, za preduzetništvo se može reći da je „slobodno“ samo ako se posmatra kao ljudski i kreativni čin. Međutim, ako se posmatra kao delatnost, onda je ograničena zakonom, kao i sve druge delatnosti. Država propisuje detaljne zakonske uslove za obavljanje preduzetničke delatnosti, osnivanje i prestanak rada firme, te sankcioniše njihovo kršenje. Stoga bi bilo celishodnije da ova ustavna norma glasi: „Jemči se sloboda preduzetništva“.

Preterana opštost člana 83 stav 1 otvara niz drugih pitanja. Pajvančić (2009) tako postavlja pitanje „da li je zakonodavac prilikom propisivanja ograničenja vezan i opštom ustavnim odredbom o ograničenju ljudskih i manjinskih prava (čl. 20)?“ Zaključak je odrečan, s obzirom da mesto ove odredbe u ustavnoj sistematici govori da nije reč o individualnoj slobodi, te da je zapravo reč o pretpostavci tržišne privrede i odlici ekonomskog uređenja.

Prema Ustavu, ova delatnost se može ograničiti zakonom iz sledećih razloga: radi zaštite zdravlja ljudi, životne sredine i prirodnih bogatstava i radi bezbednosti Republike Srbije. Ograničenje bi trebalo da obuhvati i zaštitu bezbednosti i privatnosti ljudi, kao i zaštitu dobara od opšteg interesa i kulturne baštine.

### *Svojinska prava stranaca*

Svojinska prava stranaca regulisana su članom 85 Ustava. Prvi stav ovog člana daje stranim fizičkim i pravnim licima pravo sticanja svojine „na nepokretnostima, u skladu sa zakonom ili međunarodnim ugovorom“. Zanimljivo je da Ustavi Francuske, Belgije, Austrije, Mađarske i drugih država Evropske unije ne sadrže odredbe o svojinskim pravima stranaca, te se postavlja pitanje koji je interes države da strancima Ustavom garantuje pravo sticanja svojine na nepokretnostima?

Naredni stav ovog člana daje strancima pravo sticanja „koncesije na prirodnim bogatstvima i dobrima od opšteg interesa, kao i druga prava određena zakonom“. Davanje ovakve povlastice strancima nema ekonomskog opravdanja za državu i društvo.

<sup>29</sup> Preduzetnik Info, <http://www.preduzetnik.info/comtent/preduzetnistvo/sta-je-preduzetnistvo.html>, pristupljeno 20.06.2016.



Prirodna bogatstva su, prema članu 87, stav 1, u državnoj svojini. Ta bogatstva čine vode, vodotoci i njihovi izvori, mineralni resursi, resursi podzemnih voda, geotermalni i drugi geološki resursi i rezerve mineralnih sirovina. Opravdanost davanja prava koncesije strancima je teško obrazložiti. Fizičkim licima i privatnim firmama jedini motiv za uzimanje koncesije nad prirodnim bogatstvima i dobrima od opšteg interesa može biti sticanje ličnog profita. Stoga je davanje koncesija nad tim bogatstvima fizičkim i privatnim firmama, bilo stranim ili domaćim, višestruko štetno.

Država time višestruko gubi. Gubi kontrolu nad načinom upravljanja i svrhom korišćenja prirodnih bogatstava i dobara od opšteg interesa. Kao što i sam naziv ukazuje, dobra od opšteg interesa treba da se koriste u cilju opšteg interesa, a to je teško postići ukoliko bez državne kontrole.

Davanjem koncesija strancima država gubi izvor prihoda, a jedino stabilan i jak državni budžet može obezbediti finansiranje javnih usluga kao što su obrazovanje i zdravstvo, kao i održivost socijalne uloge države (obezbeđenje socijalne i dečje zaštite, penzija, posebnih mera zaštite siromašnih i drugih ranjivih grupa i dr.). Pored toga, davanjem koncesije strancima nad ovim dobrima građani gube mogućnost da kontrolišu, putem svojih demokratski izabраниh predstavnika u državnim organima, način korišćenja i raspolaganja ovim vitalnim resursima. Iskustva drugih država u davanju prava na koncesiju nad prirodnim dobrima i dobrima od opšteg interesa ukazuju da takva praksa po pravilu dovodi do osiromašavanja zajednice. Iskustva drugih država ukazuju da, po pravilu, usluge poskupljuju kad ih pružaju strana lica na osnovu koncesije. Pored toga, snižava se kvalitet usluga kako bi se na taj način povećao profit. Ovakva praksa dovodi do ugrožavanja ostvarivanja prava građana (na primer, na pristup zdravoj pijaćoj vodi).

Slično ovome, davanje strancima prava koncesije na dobra od opšteg interesa nije opravdano ni sa stanovišta nacionalne privrede ni sa stanovišta ljudskih prava. Dobra od opšteg interesa su ona dobra koja su zakonom određena kao takva: prema Zakonu o javnoj svojini (Sl. glasnik RS, br. 72/2011 i 88/2013), to su poljoprivredno zemljište, šume i šumsko zemljište, vodno zemljište, vodni objekti, zaštićena kulturna i prirodna dobra (član 10, stav 1). Davanje strancima prava koncesije na ovim dobrima podrazumeva davanje prava da oni ubiru prihode od tih dobara, što je u suprotnosti sa interesima države i njenih građana. To znači da se država, odnosno autonomna pokrajina i jedinica lokalne samouprave, odriče prava da ubire prihode na osnovu prava svojine nad tim dobrima: posledice takvog odricanja su manji budžet i teškoće u finansiranju javnih usluga kao što su zdravstvo, obrazovanje i socijalna zaštita.

U interesu je jedne zajednice i njene države da štiti svoja prirodna dobra i dobra od opšteg interesa. Nijednoj državi ne može biti u interesu da prihode od iskorišćavanja tih dobara ustupi fizičkim licima i privatnim preduzećima, a pogotovo ne strancima. Ustupanjem prava na prihodovanje od tih dobara smanjuju se izvori državnog budžeta, a time se posredno ugrožava ostvarivanje ljudskih prava koje se finansiraju iz javnih prihoda, doprinosi osiromašavanju države i njenih građana. Ugrožava se i kontrola nad očuvanjem životne sredine, a time i opstanak prirodnih bogatstava i dobra od opšteg interesa koje se daju pod koncesiju.

I u ovom članu se može uočiti terminološka nedoslednost ustavotvorca. Tako se na nekim mestima koristi termin „stranci“, a negde „strana fizička i pravna lica“, pa ostaje nejasno da li se radi o sinonimima, odnosno ukoliko se ne radi, u čemu je razlika između prava te dve različite kategorije. Terminološke nedoslednosti mogu dati povod različitim tumačenjima u praktičnoj primeni ustavnih rešenja (Pajvančić, 2009).

### *Ravnopravnost svih oblika svojine*

Ne ulazeći u razmatranje očite zbrke u Ustavu u pogledu terminologije (korišćenja termina „svojina“, „imovinska prava“ i „imovina“) i mogućnosti ograničenja imovinskih prava (Pajvančić, 2009), u ovom delu predmet razmatranja svodim na odredbu o ravnopravnosti svih oblika svojine.

Prema članu 86, stav 1 Ustava Republike Srbije, javnu svojinu čine državna svojina, svojina autonomne pokrajine i svojina jedinice lokalne samouprave i svi oblici svojine imaju jednaku pravnu zaštitu.

Tumačenje ovog člana u vezi sa drugim članovima odeljka koji se odnosi na ekonomsko uređenje ukazuje da Ustav usvaja koncept da državna intervencija treba da se ograniči samo na zaštitu privatne svojine. Favorizovanje privatne svojine se vidi i po formulaciji člana 82, stava 1 o osnovnim načelima ekonomskog uređenja koji počiva na ravnopravnosti privatne „i drugih oblika svojine“. Ukoliko to ne bi bilo tako, odredba bi govorila o ravnopravnosti „svih oblika svojine“ ili o ravnopravnosti „privatne, zadružne i javne svojine“ kako to u nastavku reguliše član 86. Pored toga, Ustav štiti prava stečena ulaganjem kapitala, koja se ne mogu umanjiti čak ni zakonom (čl. 84, st. 3); Ustav ne štiti na ovaj način stečena ljudska prava, ne garantuje da ta prava ne mogu zakonom biti umanjena.

Ustav predviđa mogućnost da fizička i pravna lica mogu steći „pojedina prava“ na državnoj imovini (preciznije, na „određenim dobrima u opštoj upotrebi“) (čl. 87, st. 2), ali ne predviđa mogućnost eksproprijacije

(uz pravičnu naknadu) ili ograničenje prava svojine ukoliko to zahteva opšti interes utvrđen zakonom.

Ustav pominje još jedan vid svojine, društvenu svojinu, i to samo u vidu režima pretvaranja u drugi oblik svojine (isključivo u privatnu svojinu). U ovom pogledu navedeni oblici svojine nisu ravnopravni. Ustav predviđa samo privatizaciju („postojeće društvene imovine“) (čl. 86, st. 2), dok mogućnost pretvaranja društvene imovine u državnu ili zadružnu svojinu nije predviđena.

Uprkos tome što je privatizacija državne imovine u Srbiji već podmakla u periodu unazad dve decenije, smatram nužnim da ovom prilikom ukažem da bi trebalo (da je trebalo) da se omogući pretvaranje društvene imovine i u državnu odnosno javnu i zadružnu svojinu. Ne ulazeći ovog puta u analizu privatizacije u Srbiji (koja je izvedena na način pljačkanja države radi stvaranja privatnog poseda u rukama novokomponovanih kapitalista<sup>30</sup>), u prilog ove teze iznosim sledeće argumente.

Društvena svojina iz prethodnog socijalističkog perioda je, zapravo, pretežno državna svojina, a manjim delom kolektivna svojina. U jugoslovenskom pravu državna svojina je postojala do 1953. godine, nakon čega je ona prevedena u društvenu svojinu. Stvorena je društvena svojina koja nema klasičnog titulara svojinskih ovlašćenja u smislu tradicionalnog i komparativnog prava, niti se može poistovetiti sa državnom svojinom u klasičnom smislu (Dokmanović, 1998). U određenom smislu društvena svojina je predstavljala kolektivno vlasništvo. I pored svojih specifičnosti koje su je činile jedinstvenom u teoriji i praksi država, mnogi argumenti idu u prilog tvrdnje da ona ima državni karakter ništa manje nego u centralnoplanskim privredama prema stvarnim odnosima odlučivanja, trošenja i raspolaganja (Dokmanović, 1998). Shodno tome, nije bilo nikakvog opravdanja, ni ekonomskog ni društvenog, da se društvena svojina pretvara isključivo u privatnu svojinu.

Ustavi drugih država na bivšem jugoslovenskom prostoru ne sadrže odredbe o privatizaciji društvene svojine.

<sup>30</sup> „Cilj procesa privatizacije je 'akumulacija novca, nezavisno od sudbine prodatih preduzeća i ponašanja novih vlasnika', s obzirom da je osnovni 'cilj mnogih novokomponovanih vlasnika privatizovanih preduzeća bio rasprodaja imovine i objekata kupljene firme, a ne njeno unapređenje“ (Golubović, 2004: 17). Opširnije o neoliberalnom modelu tranzicije u Srbiji vidi u: Dušanić, B. J. (2013), *Neoliberalizam, tranzicija i kriza*, Beograd: Beogradska poslovna škola.

### *Državna imovina*

Član 87 Ustava navodi da državnu imovinu čine prirodna bogatstva, dobra za koje je zakonom određeno da su od opšteg interesa i imovina koju koriste organi Republike Srbije; u državnoj imovini mogu biti i druge stvari i prava u skladu sa zakonom. Ovaj član sadrži i odredbu kojom daje mogućnost fizičkim i pravnim licima da stiču pojedina prava na jednu kategoriju državne imovine (dobra u opštoj upotrebi). Data mogućnost i pravo su ograničeni zakonom, koji treba da propiše koja su to određena dobra u opštoj upotrebi na koje fizička i pravna lica mogu steći „pojedina“ prava, pod kojim uslovima i na koji način. Ustav ne propisuje koja su to „pojedina“ prava koju fizička i pravna lica mogu steći nad dobrima u opštoj upotrebi, ne predviđa ni naknadu za sticanje tih prava, već ta ključna pitanja prepušta zakonodavcu.

Dobra u opštoj upotrebi u Republici Srbiji su one stvari koje su zbog svoje prirode namenjene korišćenju svih i koje su kao takve određene zakonom. Prema Zakonu o javnoj svojini („Službeni glasnik RS“, br. 72/2011 i 88/2013), to su javni putevi, javne pruge, mostovi i tuneli na javnom putu, pruzi ili ulici, ulice, trgovi, javni parkovi, granični prelazi i drugo (čl. 10, st. 2). S obzirom na osetljivu prirodu ovih dobara namenjenju korišćenju od strane svih građana, propust je što Ustav nije propisao koja su to prava koja fizička i pravna lica mogu steći nad dobrima u opštoj upotrebi. Ni sam Zakon ne navodi taksativno ta prava, već daje otvorenu listu („koncesija, zakup i slično“) u članu 10, stav 4, čime se otvaraju vrata proizvoljnostima i zloupotrebama.

Odredbe koje regulišu državnu imovinu trebalo bi da se dopune navođenjem obaveze i odgovornosti Republike, autonomne pokrajine i jedinica lokalne samouprave da koriste i upravljaju državnom imovinom odgovorno i efikasno, na način da poštuju i služe javnom interesu i zadovoljavanju potreba zajednice, i da čuvaju zdravu životnu sredinu i prirodne resurse.

### *Zemljište*

Korišćenje i raspolaganje poljoprivrednim zemljištem, šumskim zemljištem i gradskim građevinskim zemljištem u privatnoj svojini je prema Ustavu slobodno (čl. 88, st. 1). Nepostojanje ograničenja i kontrole nad vršenjem ovog prava može da dovede do neodgovornog korišćenja, a time do narušavanja zdravlja i bezbednosti ljudi, životne okoline, osiromašenja poljoprivrednog zemljišta ili njenog zapostavljanja, krčenja šuma i drugih negativnih posledica koje mogu da nastanu kada se neka

privredna delatnost obavlja rukovodeći se isključivo razlozima sticanja što većeg profita i uz kršenje pravila odgovornog poslovanja.

Interes države, lokalne zajednice i njenih građana zahteva da ova delatnost bude ograničena i kontrolisana radi obezbeđivanja odgovornog poslovanja. Ustav u stavu 2 ovog člana predviđa da se zakonom „mogu ograničiti oblici korišćenja i raspolaganja, odnosno propisati uslovi za korišćenje i raspolaganje da bi se otklonila opasnost od nanošenja štete životnoj sredini ili da bi se sprečila povreda prava i na zakonom zasnovanih interesa drugih lica”<sup>31</sup>. Ovo ograničenje treba da se odredi kao obaveza, a ne samo kao mogućnost, kako je formulisano u sadašnjem Ustavu.

Pored toga, Ustav bi trebalo da sadrži normu o posebnoj zaštiti poljoprivrednog i šumskog zemljišta, kao i obavezu da se ono mora koristiti namenski, uz očuvanje zdrave životne sredine i prirodnih resursa.

### *Javni dug*

Ustav Republike Srbije je verovatno jedini ustav u svetu koji mogućnost zaduživanja države podiže na nivo ustavnog ovlašćenja (čl. 93, st. 1: „Republika Srbija, autonomne pokrajine i jedinice lokalne samouprave mogu da se zadužuju“). Ovim Ustav opravdava zaduživanje države, autonomnih pokrajina i jedinica lokalne samouprave i destimuliše ekonomski odgovorno poslovanje.

Ustav ne navodi nikakva ograničenja zaduživanja, što može da dovede do katastrofalnih posledica za celu nacionalnu privredu, državu i građane. Ograničenja zaduživanja su nužna radi izbegavanja prekomernog deficita. Ekonomski interes države zahteva da zajam, ako se već uzima, mora biti uložen u domaću privredu, da mora donositi veći prihod od kamate na kredit i da mora omogućiti otplatu kredita. Ekonomski interes države traži i postojanje mehanizama izvođenja odgovornosti, kao i radi sprečavanja korupcije. Stav 2 člana 93 Ustava navodi da se zakonom uređuju uslovi i postupak zaduživanja, ali ne i odgovornost za prekomerno i/li štetno zaduživanje.

Umesto odredbe o mogućnosti zaduživanja, Ustav bi trebalo da sadrži obavezu izbegavanja prekomernog državnog deficita (kako to inače predviđa čl. 126, st. 1 Lisabonskog ugovora), odnosno deficita budžeta autonomne pokrajine odnosno jedinica lokalne samouprave. Na potrebu uvođenja takve ustavne formulacije ukazuje i sve izraženiji rast javnog duga Republike Srbije<sup>31</sup>. Član 93, stav 1 je u suprotnosti sa članom 91,

<sup>31</sup> U desetogodišnjem periodu, od 31.12.2006. godine (godine usvajanja Ustava) do 31.12.2016. godine, direktne obaveze države na osnovu spoljnog duga su se povećale za više od tri puta (od 4,745 miliona evra na 13,908 miliona evra). U istom periodu,

koji ne navodi zajmove u izvorima finansiranja nadležnosti Republike, autonomnih pokrajina i jedinica lokalne samouprave<sup>32</sup>.

Preterano zaduživanje država ugrožava njihovu ekonomsku nezavisnost, a samim tim, ugrožava i političku nezavisnost i suverenost. Zbog toga ovakva odredba nema mesta u Ustavu.

### *Zaključak*

Ustav Republike Srbije karakteriše nekritičko prihvatanje neoliberalnog modela ekonomskog uređenja, što se ogleda u prenatlažavanju privatno-svojinskih prava, zaštiti prava stečenih kapitalom i forsiranju otvorenog i slobodnog tržišta, a s druge strane, nepostojanju efikasnih mehanizama socijalne pravde i zaštite ekonomskih i socijalnih prava. Ustav navodi da se stečena prava ne mogu umanjiti, no garanciju za održavanje nivoa stečenih prava daje jedino za prava stečena ulaganjem kapitala, koja se ne mogu umanjiti čak ni zakonom.

Ustav zagovara model privređivanja zasnovan na privatizaciji i privatnom kapitalu, favorizovanju stranog kapitala, zaduživanju i potrošnji robe iz izvoza. Ciljevi ekonomskog razvoja nisu definisani. Posredno se može zaključiti da je cilj proklamovane ekonomske politike uvećanje privatnog kapitala domaćih i stranih privrednih subjekata, a što ne može doprineti održanju i jačanju socijalne uloge države, neophodne za ostvarivanje zajemčenih ljudskih prava. Osnovna pretpostavka toga je, pored političke volje, postojanje zdravog državnog budžeta i stabilnih izvora njegovog finansiranja. Svako Ustavom zajemčeno ljudsko pravo mora da ima svoj brojčani izraz u konkretnoj budžetskoj stavci i budžetskoj liniji. Ovo se naročito odnosi na ekonomska i socijalna prava, čije ostvarivanje neposredno zavisi od budžetskog finansiranja i obezbeđenja materijalnih i ljudskih resursa (lekara, zdravstvenih radnika, učitelja, nastavnika, pedagoga, socijalnih radnika i dr.) i prateće infrastrukture (škola, fakulteta, obdaništa, vrtića, jaslica, bolnica, ambulanti, ustanova socijalne zaštite i dr.).

Analiza ustavnih odredbi u Odeljku koja se odnosi na ekonomsko uređenje ukazuje da je potrebno izvršiti određene izmene kako bi se redefinisalo ekonomsko uređenje u smeru koji će omogućiti ostvarivanje

---

učešće ukupnog javnog duga u bruto društvenom proizvodu je porastao sa 35,9 % na 72,9 %. Izvor: Ministarstvo finansija Republike Srbije, *Makroekonomski i fiskalni podaci*, 2. februar 2007. godine, <http://www.mfin.gov.rs/pages/article.php?id=12914>, pristupljeno 10.02.2017.

Savez samostalnih sindikata Srbije, *Analiza osnovnih makroekonomskih pokazatelja u Republici Srbiji 2007-2012*, Savez samostalnih sindikata Srbije, Beograd 2012. s. 16.

<sup>32</sup> Prema članu 91, izvori finansiranja su „porezi i drugi prihodi utvđeni zakonom“.

socijalne pravde i ljudskih prava. U tom cilju, smatram neohodnim da se brišu odredbe koje to onemogućuju ili otežavaju (kao što su davanje koncesija strancima na prirodnim bogatstvima i dobrima od opšteg interesa). U Ustavu nema mesta ni odredbama koje govore o pravu države, autonomnih pokrajina i jedinica lokalne samouprave da se zadužuju, osim ako se ne radi o ograničavanju i kontroli zaduživanja. Kako to Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima ističe, da bi postigli svoj ekonomski, socijalni i kulturni razvoj, narodi moraju slobodno da raspoložu svojim bogatstvima i prirodnim izvorima; jedan narod ne može biti ni u kom slučaju lišen svojih vlastitih sredstava za život (čl. 1, st. 2).

Osnovni cilj ekonomskog razvoja trebalo bi da bude boljitak pojedinca, porodice, lokalne zajednice i društva u celini. Preduslov ostvarivanja ovog cilja je vođenje osmišljene i sveobuhvatne ekonomske politike koja uključuje regulisanje delovanja privrednih subjekata i obezbeđivanje korporativne odgovornosti. Konkretno, njihovo delovanje u privrednoj sferi treba da obuhvati sledeće nivoe i vrste odgovornosti i obaveza:

- odgovornost za preuzete obaveze i obaveze ekonomsko i ekološko odgovornog poslovanja,
- obaveza da se zakonima obezbede odgovarajući programi i kontrola kako bi se ekonomska aktivnost orijentisala i koordinisala u socijalne svrhe,
- obaveza države da merama razvojne, ekonomske i socijalne politike podstiče, pod jednakim uslovima, povećanje ekonomskog i socijalnog blagostanja građana,
- mogućnost da se postojeća društvena imovina pretvara u državnu i zadružnu svojinu,
- obaveza i odgovornost Republike, autonomne pokrajine i jedinica lokalne samouprave da koriste i upravljaju državnom imovinom odgovorno i efikasno, na način da poštuju i služe javnom interesu i zadovoljavanju potreba zajednice, i da čuvaju zdravu životnu sredinu i prirodne resurse,
- ograničenje i kontrola korišćenja i raspolaganja poljoprivrednim zemljištem, šumskim zemljištem i gradskim građevinskim zemljištem u privatnoj svojini uvođenjem obaveze da se moraju koristiti namenski, uz očuvanje zdrave životne sredine i prirodnih resursa,
- obaveza izbegavanja državnog deficita i odgovornost za nastanjanje deficita.
- ograničenje svojinskih prava stranaca,
- ograničenje slobode preduzetništva zaštitom bezbednosti i privatnosti građana, zaštitom dobara od opšteg interesa, prirodnih resursa i kulturne baštine.

Samo zdrava, stabilna, nezavisna i nezadužena nacionalna ekonomija može da omogući takve prihode državi da ona može da vrši svoju socijalnu ulogu, neophodnu radi ostvarivanja ljudskih prava njenih građana zajemčenih u Glavi 2 Ustava. Prema tome, država zasnovana na socijalnoj pravdi i ljudskim pravima i slobodama, kako to Ustav naglašava u članu 1, treba da postavi osnove ekonomskog uređenja na način da mogu obezbediti ostvarivanje navedenih ustavnih načela.



# OSVRT NA SVETSKU FINANSIJSKU I EKONOMSKU KRIZU IZ PERSPEKTIVE LJUDSKIH PRAVA

Finansijska i ekonomska kriza sa kojom se svet suočio 2008. godine proistekla je iz globalnog strukturalnog obrasca ekonomskog rasta Sjedinjenih Američkih Država (SAD) i drugih najmoćnijih država sveta koju karakteriše prekomerna potražnja finansirana od strane zajmova bez pokrića<sup>33</sup>. Odsustvo regulatornog filtera, poplava naduvanih likvidnih sredstava i naduvavanje cena nekretnina omogućili su masovnu nekontrolinsanu ekspanziju novih finansijskih instrumenata, kao što su hipotekarni krediti plasirani na finansijskim tržištima širom sveta. Ovakav obrazac rasta je doveo do ekspanzije trgovine i skoka cena roba od čega su profitirale samo bogate zemlje; to je, međutim, istovremeno dovelo do povećanja globalne finansijske neravnoteže koja se osećala još 2007. godine.

Neposredni okidač svetske finansijske krize bio je nagli pad likvidnosti američkog bankarskog sistema (Petro and Kovriga, 2011). Velike banke su pretvorile u obveznice veoma profitabilne, ali visoko rizične hipoteke, što je prouzrokovalo složene kolateralne dužničke obaveze koje su zamaskirale rizike. Kompletna finansijska „industrija“, prvo u SAD a posle i u drugim državama, upala je u vrtlog koristoljublja.

Intenzifikacija finansijske krize septembra 2008. godine navela je vladu SAD i druge vlade razvijenih država da preduzmu monetarne i finansijske mere radi rekapitalizacije banaka, preuzimanja vlasništva (u celosti ili delimično) nad finansijskim institucijama i davanja garancija za bankarske depozite i drugu finansijsku aktivu. Ove mere, međutim, nisu bile dovoljne da onemoguće prelivanje recesije na druge zemlje. U

---

<sup>33</sup> Iz izveštaja Generalnog sekretara Ujedinjenih nacija Ban Ki-Moon-a u povodu Konferencije UN o svetskoj finansijskoj i ekonomskoj krizi i njenom uticaju na razvoj, održanoj 24–26. juna 2009. godine u Njujorku: *The World Financial and Economic Crisis and its Impact on Development: Report of the Secretary-General*, United Nations New York, 1-3 June 2009, A/CONF.214/1. Vidi opširnije o hronici, uzrocima i posledicama ove krize u Varufakis, J. (2015). *Globalni Minotaur*. (prevod N. Desnica-Žerjavić i O. Škarić). Beograd: Profil knjiga.

globalizovanom svetu sa čvrsto povezanim finansijskim, ekonomskim, trgovinskim i tržišnim vezama potresi na finansijskom tržištu u jednom delu sveta neminovno se prelivaju na sva druga tržišta. Što je potres u epicentru jači, to je udar cunamija snažniji, razorniji i dalekometniji. Za razliku od prethodnih kriza (kao što je recesija 1991, slom u Latinskoj Americi 1980-tih, ekonomske krize u Velikoj Britaniji i SAD s početka 1980-tih) koje su lokalizovane, ova je imala razorne posledice i na svetskom nivou i u srcu neoliberalne dogme i njegove posledice će se osećati još dugo (Varufakis, 2015).

Svetska kriza iz 2008. godine je sistemska, s obzirom da su uzroci u samom funkcionisanju finansijskih tržišta i neoliberalnoj makroekonomskoj politici (Stiglic, 2004). Neoliberalni konsensus sedamdesetih godina dvadesetog veka doveo je do deregulacije u ekonomiji i slabljenja uloge nacionalne države. Rastuća međunarodna ekonomska integracija, promovisana institucijama odgovornim za međunarodno ekonomsko upravljanje (Međunarodnim monetarnim fondom, Svetskom bankom i Svetskom trgovinskom organizacijom), postavila je ove institucije u privilegovanu poziciju u odnosu na nacionalne države. Finansijska deregulacija i globalizacija su tako zamenile nacionalne finansijske aranžmane, institucije i politike, uključivši politike ekonomskog rasta, zapošljavanja, investicija, tehnološkog razvoja i ravnopravnosti. Liberalizacija finansija, uz odsustvo regulative i korporativne etike, dovela je do kretanja kapitala od siromašnih zemalja prema bogatima i do povećanja profitabilnosti finansijskog sektora na uštrb realnih ekonomija, ekonomskog rasta i finansijske i ekonomske stabilnosti<sup>34</sup>. Ovakva neodgovorna makroekonomska globalna politika prouzrokovala je rastući jaz između bogatih i siromašnih (država, regiona, tržišta i društvenih slojeva) u celom svetu i ugrozila napore na smanjivanju siromaštva<sup>35</sup> i drugih Milenijumskih

<sup>34</sup> Alan Greenspan, predsednik Federalnih rezervi SAD do 2006. godine, priznao je da je njegov antiregulatorni pristup bio „greška“ i da je doprineo krizi. Na tvrdnju promotera i pristalica neoliberalne politike da „niko nije mogao da predvidi krizu“, alterglobalističke organizacije i mreže odgovaraju: „*Stvarno, ko bi mogao da predvidi da će potpaljivanje benzinom dovesti do požara?*“. Social Watch, *Social Watch Report 2009*, Montevideo 2008, s. 3–4.

<sup>35</sup> Završni dokument Konferencije UN o svetskoj ekonomskoj i finansijskoj krizi i njenom uticaju na razvoj (24–26. juni 2009.) ističe da kriza ugrožava napredak postignut na planu borbe protiv siromaštva i zaraznih bolesti i drugih Milenijumskih ciljeva, naročito u zemljama u razvoju. United Nations, *Final Outcome Document adopted at the UN Conference on the World Financial and Economic Crisis and its Impact on Development*, United Nations New York, 2009, A/CONF.214, para. 3.

ciljeva Ujedinjenih nacija<sup>36</sup>. Finansijska kriza je samo dodatno pogoršala već postojeće globalne krize hrane, vode i energije.

### *Posledice svetske finansijske i ekonomske krize na razvoj*

#### *Rezime globalnih kretanja*

Generalni sekretar UN je u svom Izveštaju<sup>37</sup> predstavio detaljnu analizu i prognozu uticaja svetske finansijske i ekonomske krize na razvoj. U 2009. godini negativni ekonomski pokazatelji su se umnožili. Izvori kreditiranja su presušili, najveće investicione kompanije se povukle, trgovinski tokovi oslabili, a radna mesta gasila po milion mesečno. Sjedinjene Američke Države, zemlje Evropske unije, Japan i druge velike razvijene ekonomije su već ušle u recesiju. Kriza je prvo pogodila finansijske usluge i građevinarstvo, sektore u epicentru krize u razvijenim zemljama. U drugom krugu su pogođene industrije koje u velikoj meri zavise od kreditnih linija, kao što je automobilska industrija<sup>38</sup>, dok je naredna faza obuhvatila izvoznoorijentisane grane i tržišta.

Kriza je pogodila i zemlje u razvoju i najmanje razvijene zemlje, iako ničim nisu doprinele potresima na njujorškom *Wall Street*-u. One su, naime, najmanje otporne na fluktuacije na svetskom tržištu i nemaju sopstvenih resursa za neutralisanje negativnih efekata. Položaj ovih zemalja je dodatno otežan padom spoljnog priliva kapitala za razvoj. U 2008. godini ovaj pad je iznosio preko 50 odsto. Nedostatak sredstava se naročito osetila u izdvajanjima za infrastrukturu, što je od kritičnog značaja za dugoročni rast privrede i ekonomski i socijalni položaj sta-

<sup>36</sup> Milenijumski ciljevi razvoja su usvojeni na Milenijumskom samitu Ujedinjenih nacija septembra 2000. godine. Ciljevi su definisani iz Milenijumske deklaracije Ujedinjenih nacija (iskorenjivanje siromaštva i gladi, postizanje univerzalnosti osnovnog obrazovanja, unapređenje rodne ravnopravnosti i osnaživanje žena, smanjenje smrtnosti dece, poboljšanje zdravlja majki, borba protiv HIV/AIDS, malarije i drugih bolesti, osiguranje održivosti zdrave sredine, razvijanje globalnog partnerstva za razvoj) uz 18 vremenski definisanih ciljeva i 48 indikatora, koji je trebalo da se ostvare do 2015. godine. Vidi: <http://www.un.org/millenniumgoals/>

<sup>37</sup> United Nations. *The World Financial and Economic Crisis and its Impact on Development*: Report of the Secretary-General, United Nations New York, 1–3 June 2009, A/CONF.214/1. para. 7–17.

<sup>38</sup> Dve trećine svih automobila na svetu je kupljeno putem kredita. Ipak, i pre ove krize automobilska industrija se suočavala sa teškoćama zbog smanjenja tražnje za profitabilnim vozilima zbog cene goriva i geografske relokacije pojedinih proizvodnih operacija u regione sa niskom cenom radne snage. ILO: *The Financial and Economic Crisis: A Decent Work Response*, ILO, Geneva 2009, s. 8.

novništva. Zbog prezaduženosti, položaj zemalja u razvoju je dodatno pogoršan. Ukupan spoljni dug ovih zemalja koji je dospelo na naplatu u 2009. godini iznosi je preko 3 triliona USD, a troškovi servisiranja dugova su povećani zbog osjetljivosti na promene u kursovima valuta.

Tendencija pada obima trgovine od kraja 2008. godine nastavljena je i u narednoj. Svetska trgovinska organizacija je procenila da će ukupni obim trgovinske razmene pasti za 9 odsto, dok su procene UN pesimiističnije (minus 11 odsto), što je najveći pad od velike svetske depresije tridesetih godina prošlog veka. Zemlje u razvoju su se suočile i sa ozbiljnim problemima u održavanju balansa plaćanja. Svetska banka je procenila da od 104 zemlje u razvoju, njih 98 neće moći da pokrije spoljni platni bilans. Ovaj finansijski jaz je u 2009. godini povećan na preko 700 milijardi USD. Uoči 2008. godine, američki radnik je zarađivao realno manje nego u 1970-tim godinama, iako je imao duže radne vreme nego ikad ranije i postizao značajne proizvodne rezultate (od kojih nije imao nikakve opipljive koristi); nakon kraha, milioni američkih radnika su doslovce izbačeni na ulicu (Varufakis, 2015). Skoro 4 miliona Amerikanaca je izgubilo posao, a na svaka tri meseca između 2008. i 2011. godine, oko 250.000 porodica je moralo da napusti svoj dom zbog nemogućnosti otplate hipotekarnih kredita.

Jedna od najvećih opasnosti koju donosi recesija je dugoročniji zastoj na tržištu rada. Međunarodna organizacija rada (MOR) je procenila da će najmanje 50 miliona ljudi izgubiti posao neposredno zbog nastale krize, dok će stotine miliona preći u sloj pauperizovanih radnika.

Ovi i drugi pokazatelji i procene stanja u svetu doveli su do zaključka od strane UN i njenih agencija da produžena recesija i nedovoljno pažnje prema socijalnim potrebama ljudi mogu dovesti do socijalnih nemira, porasta kriminala i slabljenja vlada<sup>39</sup>.

### *Ljudska prava u doba krize*

#### *Pravo na hranu i na život bez siromaštva*

Koncept siromaštva nije neposredno uključen u međunarodne instrumente o ljudskim pravima koje čine osnovu međunarodnog prava ljudskih prava. Međutim, nesporno je da siromaštvo i beda onemogućavaju uživanje osnovnih ljudskih prava. Danas se siromaštvo posmatra

<sup>39</sup> United Nations. *The World Financial and Economic Crisis and its Impact on Development: Report of the Secretary-General, United Nations New York, 1–3 June 2009, A/CONF.214/1. para 25.*

u znatno širem smislu nego do početka ovog veka, kada je ono definisano kao nedostatak materijalnih dobara ili resursa za sticanje tih dobara. Komitet UN za ekonomska, socijalna i kulturna prava je 2001. godine definisao siromaštvo kao „...stanje koje karakteriše stalno ili hronično lišenje resursa, izbora, sigurnosti i moći potrebnih za uživanje odgovarajućeg standarda življenja i drugih građanskih, kulturnih, ekonomskih, socijalnih i političkih prava“<sup>40</sup>.

Siromaštvo nije problem pojedinca i njegove (ne)sposobnosti da se 'snađe', kako to tumači neoliberalna agenda, već predstavlja kršenje osnovnih ljudskih prava<sup>41</sup> za šta su odgovore ne samo države, već i međunarodni akteri koji su preuzeli primat u odlučivanju i upravljanju globalnim, nacionalnim i regionalnim poslovima, kao što su međunarodne organizacije, transnacionalne korporacije i međunarodne finansijske institucije (Skogly, 2001).

Na Milenijumskom samitu Ujedinjene nacije su uvrstile iskorenjivanje ekstremnog siromaštva i gladi među osnovne aktivnosti sistema Ujedinjenih nacija, međunarodne zajednice i država članica u oblasti razvoja u narednom veku<sup>42</sup>. Kao konkretan cilj definisano je da se prepolovi broj siromašnih u svetu koji žive od prihoda ispod jednog dolara dnevno do 2015. godine u odnosu na 1990. godinu. U izveštaju Generalnog sekretara UN o ostvarivanju Milenijumskih ciljeva razvoja iz 2003. godine<sup>43</sup> istaknuto je da čovečanstvo, po prvi put u svojoj istoriji, ima potrebne resurse i znanje za iskorenjivanje siromaštva i gladi i da realizacija ovog cilja najviše zavisi od ostvarivanja pravnog i ravnomernog razvoja.

Globalna finansijska i ekonomska kriza je ugrozila ostvarenje ovog cilja, s obzirom da je 40 odsto zemalja u razvoju izloženo visokim rizicima rasta siromaštva (World Bank, 2009). Kriza hrane povećavala je rizik od siromaštva naročito u urbanim sredinama, s obzirom da većina siromašnih stanovnika gradova troši više od polovine prihoda na hranu. Poskupljenje hrane između 2005. i 2008. godine je u zemljama u razvoju gurnulo skoro 200 miliona ljudi u ekstremno siromaštvo. Prema Svet-

<sup>40</sup> United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights: *Main issues linked with the implementation of the ICESCR*, United Nations 2001, Doc. E/C.12/2001/10

<sup>41</sup> *Poverty and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Statement adopted by the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, UN doc. E/C.12/2001/10, para. 1

<sup>42</sup> Deklaracija o milenijumskim ciljevima razvoja A/RES/55/2

<sup>43</sup> United Nations. *Implementation of the UN Millennium Declaration, Report of the Secretary-General*, General Assembly, fifty-eight session, Follow-up of the Millennium Summit, A/58/323, September 2, 2003, p. 9

skoj organizaciji za hranu i poljoprivredu, tendencija poskupljenja životnih namirnica u 2007. i 2008. godini povećala broj ljudi gladuju, tako da je njihov broj narastao na jednu milijardu, dok dodatnih dve milijarde ljudi pati zbog neishranjenosti.

Prema proceni Svetske banke, pad prosečne stope rasta BDP od jedan odsto dovodi u siromaštvo 20 miliona ljudi. U 2009. godini bilo je između 55–90 miliona više siromašnih nego pre izbijanja krize. Kriza hrane je dovela i do rasta broja neuhranjene dece na 44 miliona u 2008. godini. Smanjenje prihoda domaćinstva dovodi do smanjenja kvaliteta i kvantiteta ishrane stanovništva, a tim rizicima su naročito izloženi deca i žene. Uz pad zaposlenosti, nadnica i vrednosti nekretnina, i uz slabe sisteme socijalnog osiguranja i socijalne zaštite, siromašna domaćinstva nemaju izlazne strategije da se izbore sa ekonomskim šokom. Najveće nazadovanje u ostvarivanju Milenijumskog cilja razvoja broj 1 osetilo se u Istočnoj i Južnoj Aziji<sup>44</sup> (95–132 miliona ljudi dodatno izloženo riziku od gladi i siromaštva), Africi (5–7 miliona) i Latinskoj Americi (4 miliona).

Od rasta siromaštva nisu izuzete ni zemlje Istočne Evrope i Centralne Azije. Svetska banka (2009) je procenila da je u ovom regionu zbog globalne krize osiromašilo 35 miliona ljudi. Ukupan broj ljudi koji se smatraju siromašnim ili podložnim riziku od siromaštva dostigao je skoro 40 odsto od ukupno 480 miliona stanovnika ovog regiona. Procena je da će ova brojka rasti za dodatnih 5 miliona na svaki procenat pada BDP.

### *Pravo na osnovno obrazovanje*

Svetska kriza je ugrozila i ostvarivanje Milenijumskog cilja broj 2 koji se odnosi na obezbeđenje pohađanja osnovne škole za sve devojčice i dečake do 2015. godine. U 2006. godini procenat dece u zemljama u razvoju koja su završila osnovno obrazovanje dostigao je 85 odsto, a u najsiromašnijim zemljama samo samo 65 odsto (World Bank, 2009). Pored toga, 75 miliona dece osnovnoškolskog uzrasta nije pohađalo školu. Povećanje rizika od siromaštva usled globalne ekonomske krize ugrozilo je pravo dece, posebno ženske, da završe osnovnu školu.

<sup>44</sup> Drastično povećanje svetske cene pirinča za 100 odsto omogućilo je da trgovci steknu dodatni profit, dok je za 4 miliona stanovnika Kambodže (31 odsto stanovnika) hrana postala nepristupačna. Najsiromašniji seljaci su bili primorani da prodaju proizvodna dobra i povuku decu iz škole kako bi pomogli u radu u domaćinstvu. Social Watch: *Who pays? The global crisis and what needs to be done*, Social Watch, Montevideo 2009.

### *Pravo na zdravlje*

Globalna finansijska kriza najviše je ugrozila izgled ostvarivanja Milenijumskih ciljeva razvoja koji se odnose na pravo na zdravlje. Stopa smrtnosti dece ispod pet godina u zemljama u razvoju je, u periodu između 1990. i 2006. godine, opala sa 93 na 72 na 1.000 novorođenčadi. U siromašnim zemljama, naročito u Podсахarskoj Africi i Južnoj Aziji, stopa smrtnosti je i dalje visoka. Ovome doprinose i drugi faktori kao što su neishranjenost, nedostatak pristupa pijaćoj vodi i sanitarijama i nedostatak obrazovanja majki, što su rizici koji se povećavaju u uslovima ekonomske krize.

Relativno mali napredak zabeležen je u pogledu smanjivanja stope smrtnosti majki usled porođaja. Ova stopa je opala za blizu jedan procent u periodu između 1990. i 2005. godine, što je znatno manje od 5,5 odsto godišnje, koliko je potrebno ostvariti kako bi se do 2015. godine ostvario Milenijumski cilj smanjivanja stope smrtnosti majki za tri četvrtine u odnosu na 1990. godinu. I dalje u zemljama u razvoju u proseku nedeljno umire 10.000 majki usled komplikacija prilikom trudnoće ili porođaja.

U pogledu ostvarivanja Milenijumskog cilja broj 6, izvestan napredak je ostvaren u smanjivanju broja bolesnih od HIV/AIDS-a, ali većina zemalja u razvoju i dalje ima teškoća u obezbeđivanju zdravstvenog tretmana za sve obolele. Ostvarivanje globalnog cilja prepolovljavanja broja obolelih od smrtonosnih zaraznih bolesti kao što su tuberkuloza i malarija je takođe postalo upitno.

Određen napredak je ostvaren u pogledu prepolovljavanja broja ljudi bez pristupa zdravoj pijaćoj vodi, no siromašni širom sveta i dalje imaju teškoća u pristupu osnovnim sanitarijama.

Razmatrajući efekte krize, Ekonomski i socijalni savet UN je na sednici u Ženevi od 6. do 9. jula ocenio da ona predstavlja najveću opasnost za poboljšanje pristupa siromašnih zdravstvenim uslugama (ECO-SOC, 2009). Obezbeđenje dovoljnog broja lekara i drugog medicinskog osoblja, zdravstvene zaštite i zdravstvenog osiguranja su su od ključnog značaja za zaštitu siromašnih slojeva od katastrofalnih efekata smanjivanja budžetskih izdvajanja za zdravstvo. Ekonomski i socijalni savet UN je jačanje sistema zdravstvene zaštite označio kao prioritetno pitanje razvoja.

### *Pravo na rad*

Svetska finansijska i ekonomska kriza proizvela je teške posledice na nivo zaposlenosti i pristup dostojanstvenom radu. Svetska stopa

nezaposlenosti je sa 5,5 odsto u 2007. godini porasla na 6 odsto u 2008. godini, a broj nezaposlenih je porastao za 14 miliona. U drugom kvartalu 2009. godine stopa nezaposlenosti je značajno porasla u svim razvijenim ekonomijama, kao i u velikom broju zemalja u razvoju.

Udar na zaposlenost je naročito bio ozbiljan u SAD, gde su masovna otpuštanja radnika započela u prvoj polovini 2008. godine. Za godinu dana, do februara 2009. godine, bez posla je ostalo preko 4,1 milion radnika. U SAD je samo u junu posao izgubilo dodatnih 467 hiljada radnika, a stopa nezaposlenosti je dostigla 9,5 odsto; nezaposlenost je u porastu i u Japanu i u zemljama evrozone, naročito mladih (UN/DESA, 2009). Zbog gubitka posla u fabrikama u industrijalizovanom istočnom delu Kine, više od 20 miliona radnika je bilo primorano da se vrati kući na selo. Južnoafrička ekonomija beleži gubitak od četvrt miliona radnih mesta zbog posledica finansijske krize. Negativne tendencije su prisutne i u Centralnoj i Istočnoj Evropi.

Izveštaj Ujedinjenih nacija o ostvarivanju Milenijumskih ciljeva razvoja (United Nations, 2015) navodi da je u 2015. godini bilo oko 204 miliona nezaposlenih u svetu, što je 34 miliona više pre izbivanja krize i 53 miliona više nego u 1991. godini. Svetska ekonomija je ušla u novi period sa usporenim ekonomskim rastom i i povećanjem nejednakosti. Raspoloživa radna mesta ne udovoljavaju rastućoj radnoj snazi koja nadiđe na tržište rada. Milenijumski cilj 1(b) koji se odnosio na postizanje punog i produktivnog zapošljavanja za sve, uključujući mlade i žene, nije ostvaren.

Mogućnosti zaposlenja su i dalje u padu i u razvijenim i u nerazvijenim regionima. Ograničene mogućnosti zapošljavanja nesrazmerno pogađaju mlade, naročito mlade žene. U 2015. godini samo je četiri od deset mladih u dobi između 15 i 24 godine bilo zaposleno, što je pad od 10 odsto u odnosu na 1991. godinu kada su svaki drugi mladić i devojka bili zaposleni (United Nations, 2105). Na svetskom nivou stopa nezaposlenosti mladih je skoro tri puta veća nego stopa nezaposlenosti odraslih.

### *Ekonomski i socijalni položaj žena*

Izveštaji Generalnog sekretara UN<sup>45</sup>, Svetske banke (2009) i druge analize (Oxfam, 2009; Buvinic, 2009) argumentuju da je svetska finansijska i ekonomska kriza, poput prethodnih, u nesrazmernoj meri pre-

<sup>45</sup> United Nations. *The World Financial and Economic Crisis and its Impact on Development: Report of the Secretary-General*, United Nations New York, 1–3 June 2009, A/CONF.21. para. 22–23.



bacila teret posledica na žene. One su, naročito u zemljama u razvoju, znatno više od muškaraca izložene negativnim efektima turbulacija u privredi i na tržištu rada, te su znatno podložnije riziku od siromaštva i nezaposlenosti. Kriza iz 2008. godine je prvo pogodila glavne izvozno-orijentisane grane koje su zavisne od severnoameričkog i evropskog tržišta, uključujući radnointenzivne sektore zemalja u razvoju kao što su tekstilna, kožnopreradaivačka, prehrambena i elektronska industrija koje pretežno zapošljavaju žensku radnu snagu. U zemljama čije se privrede baziraju na ovim sektorima došlo je do pogoršanja položaja žena na tržištu rada. Pored toga, žene se češće nego muškarci angažuju na privremenim, povremenim i slabije plaženim poslovima. Smanjenje ekonomske sigurnosti, uz pad socijalne zaštite, čini žene znatno osetljivijima na ekonomska previranja.

Podaci iz ekonomskih kriza tokom devedesetih godina u Latinskoj Americi, Istočnoj Evropi i Južnoj Aziji ukazuju da se položaj žena u tim periodima dodatno pogoršava zbog dodatnog tereta koji je na njima – rada u kući i brizi o deci i drugim članovima porodice i domaćinstva. Ovaj teret se usložnjava zbog smanjivanja javnih izdataka za zdravstvo, obrazovanje i socijalnu zaštitu, što po pravilu prati krizna vremena. Ovo utiče i na smanjenje broja devojčica koje završe osnovno obrazovanje. Mnoge porodice povlače devojčice iz osnovne škole kako bi pomogle u radu u kući i sticanju prihoda za domaćinstvo. Neravnoteža između rada i kapitala je posledica neoliberalne deregulacije i odvajanja tržišne ekonomije od prirodne i društvene reprodukcije, kao i ignorisanja hijerarhijskih odnosa koji se uspostavljaju između plaćenog rada i staranja kao neplaćenog rada koji preovlađujuće obavljaju žene (Đurić Kuzmanović i Vuković, 2011).

## *Globalni odgovor na svetsku krizu*

### *Ujedinjene nacije*

Procenjujući da globalna kriza zbog brojnih negativnim posledicama na svetsko stanovništvo i svetsku privredu<sup>46</sup> zahteva globalni odgovor, Ujedinjene nacije su u junu 2009. godine organizovale samit država na najvišem nivou radi procene uticaja krize na razvoj i donošenja mera

<sup>46</sup> United Nations. (2009). *World Economic Situation and Prospects 2009 – Update as of mid-2009*. New York: United Nations 2009. UN/DESA Monthly Briefing: *World Economic Situation and Prospects*, [http://www.un.org/esa/policy/publications/wesp-mbn/sgnote\\_10.pdf](http://www.un.org/esa/policy/publications/wesp-mbn/sgnote_10.pdf).

za ublažavanje njenih štetnih efekata, naročito na najranjivije stanovništvo<sup>47</sup>. Potreba za globalnim samitom pokrenuta je na nastavku Međunarodne konferencije o finansiranju za razvoj<sup>48</sup> održane decembra 2008. godine u Dohi, u Kataru. Predsednik Generalne skupštine UN, Miguel d'Escoto Brockmann, inicirao je i imenovao je Komisiju eksperata za reformu međunarodnog monetarnog i finansijskog sistema<sup>49</sup> sa zadatkom da istraži uzroke krize i njene efekte na sve zemlje, kao i da da preporuke za prevazilaženje teškoća i restauraciju globalne ekonomske stabilnosti.

U skladu sa svojim mandatom, Komisija je izradila Izveštaj<sup>50</sup> koji, pored procena uzroka i efekata svetske krize, sadrži preporuke za reformisanje globalne monetarne i finansijske regulative radi unapređenja ekonomske stabilnosti, za reformisanje bretonvudskih institucija i predloge inovacija u međunarodnom finansijskom sistemu, kao što su ustanovljavanje Sistema globalnih rezervi i Svetskog ekonomskog saveća. Kratkoročne mere se zasnivaju na spašavanju zemalja koje su najviše pogođene krizom putem stimulativnih finansijskih paketa i programa za razvoj. Izveštaj naglašava da je sadašnja kriza rezultat dominantne ekonomske filozofije tzv. tržišnog fundamentalizma.

Prihvatanje preporuka iz ovog Izveštaja značilo bi uvođenje regulative u svetske finansijske, monetarne i trgovinske tokove, što ne odgovara promoterima takve politike, prevashodno zemljama G20, bretonvudskim institucijama i Svetskoj trgovinskoj organizaciji. Kao rezultat njihovog pritiska, junski Samit UN je konsensusom usvojio Završni dokument<sup>51</sup> koji ne sadrži nijednu konkretnu meru za prevazilaženje svetske krize, već samo bleđa i formalna zalaganja za „intenziviranje napora” za reformisanje i jačanje međunarodne finansijske arhitekture.

<sup>47</sup> O istorijatu konferencije, dokumentima, izveštajima, izlaganjima i pratećim skupovima vidi na zvaničnom sajtu konferencije: United Nations Conference on the World Financial and Economic Crisis and its Impact on Development, 24–26 June 2009 Web site: <http://www.un.org/ga/econcrisissummit/>

<sup>48</sup> Resolution A/RES/63/239

<sup>49</sup> Ova Komisija je poznata kao „Štiglicova komisija“, po predsedavajućem Komisije, Džozefu Štiglicu, dobitniku Nobelove nagrade za ekonomske nauke u 2001. godini i bivšem potpredsedniku Svetske banke. Opširnije o sastavu, radu i preporukama Komisije vidi: [http://www.un.org/ga/president/63/commission/financial\\_commission.shtml](http://www.un.org/ga/president/63/commission/financial_commission.shtml)

<sup>50</sup> Dostupan na sajtu: <http://www.un.org/ga/president/63/interactive/financialcrisis/PreliminaryReport210509.pdf>

<sup>51</sup> Document A/63/L.75, dostupan na: [http://www.un.org/ga/search/view\\_doc.asp?symbol=A/CONF.214/3&Lang=E](http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/CONF.214/3&Lang=E)

Uprkos tome što su države članice UN su na Konferenciji o globalnoj krizi veliku pažnju posvetile ugroženosti ljudskih prava<sup>52</sup>, Završni dokument skromno dotiče ovu problematiku. U njemu se konstatuje da kriza ugrožava živote i mogućnosti razvoja miliona ljudi (stav 1), kao i ostvarivanje Milenijumskih ciljeva razvoja (stav 2). U pogledu negativnih efekata krize na stanovništvo navedeni su ubrzan rast nezaposlenosti, siromaštva i gladi; smanjenje sposobnosti za održavanje sistema socijalne zaštite i obezbeđivanje drugih socijalnih usluga kao što su zdravstvo i obrazovanje; povećana smrtnost dece i majki (stav 8). Dokument naglašava da aktivnosti međunarodne zajednice moraju biti usmerene ka eliminisanju ljudskih troškova krize, kao što su povećanje broja nezaposlenih i siromašnih, naročito žena i dece. Ističe se da žene nose veći teret krize zbog ekonomske nesigurnosti i dodatnog opterećenja zbog brige o porodici.

Prema ovom Dokumentu, članice UN se posvećuju da preduzmu solidarni, koordinisani i sveobuhvatni globalni odgovor na krizu putem preduzimanja niza aktivnosti. U pogledu zaštite ljudskih prava, predviđene su aktivnosti radi stvaranja potpunog i produktivnog zapošljavanja i pristojnog rada za sve, očuvanja stečenih ekonomskih, razvojnih i socijalnih dobitaka, obezbeđenja odgovarajuće podrške zemljama u razvoju radi eliminisanja negativnih uticaja krize i ostvarivanja Milenijumskih ciljeva razvoja i bavljenje ljudskim i socijalnim uticajima krize (stav 11). Očuvanje krhkog političkog konsenzusa između država i lidera različitih interesa i nejednake političke moći odnelo je prevagu nad prvobitnom namerom da se osmisle i usvoje efikasne strategije, politike i programi radi korenite reforme razvojne i finansijske arhitekture.

Navanethem Pillay, Visoka komesarka UN za ljudskih prava, na jednom od okruglih stolova je izjavila da se ne radi samo o krizi razvoja, već i o krizi ljudskih prava (Amnesty International, 2009), te da se samo uz pristup zasnovan na pravima može obezbediti održiv, dugoročan i ravnoveran ekonomski oporavak. Ona je upozorila da će vladine mere borbe protiv ekonomskih teškoća proizvesti nepravilne efekte ako se istovremeno ne usmere na eliminisanje višestruke marginalizovanosti, neravnopravnosti i diskriminacije zasnovane na rodu, etničkoj i nacionalnoj pripadnosti. Principi ljudskih prava treba da budu ugrađeni u sve vidove saradnje za razvoj. Države imaju prvenstvenu odgovornost za svoje razvojne strategije, a sve države zajedno, na globalnom planu, ima-

<sup>52</sup> United Nations News Centre: *Human rights must figure prominently in tackling financial crisis, UN summit told*, UN News Centre web site, <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=31265&Cr=financial+crisis&Cr1>

ju odgovornost da stvore pravično i podsticajno međunarodno okruženje za razvoj.

Države članice UN su i na narednim skupovima raspravljale o morama radi ublažavanja posledica svetske finansijske krize. To je bila glavna tema debate na 64. zasedanju Generalne skupštine UN u septembru 2009. godine povodom konačne verzije Izveštaja Komisije eksperata<sup>53</sup> i preporuka Ekonomskog i Socijalnog Saveta UN. Doneta je i odluka da se u 2010. godini održi nova tematska Konferencija UN na visokom nivou<sup>54</sup>.

Konferencija UN o trgovini i razvoju (*United Nations Conference on Trade and Development – UNCTAD*) je takođe razmatrala globalnu platformu za borbu protiv svetske krize na Simpozijumu održanom 18.-19. maja u Ženevi. Učesnici su izrazili zabrinutost zbog galopirajućeg rasta nezaposlenosti širom sveta i istakli zahtev da se više ne ignoriše glas siromašnih zemalja i ljudi koji su najviše pogođeni krizom (UNCTAD, 2009).

### *Međunarodna organizacija rada (MOR)*

Kao odgovor na zabrinjavajući globalni rast nezaposlenosti, MOR je formulisao Globalni pakt o radu. Ovaj istorijski dokument je usvojen na Samitu MOR-a o svetskoj krizi rada<sup>55</sup> koji je održan 15. do 17. juna 2009. godine u Ženevi. Suočena sa izgledima daljeg rasta nezaposlenosti, siromaštva i rodne neravnopravnosti ova međunarodna organizacija je definisala Pakt kao sredstvo u formulisanju nacionalnih i međunarodnih politika koje imaju za cilj stimulisanje ekonomskog oporavka. Stav je, naime, da se ekonomski oporavak ne može postići bez zaštite radnika i njihovih porodica i bez generisanja novih radnih mesta.

Pristojan rad je kamen temeljac oporavka, smatra MOR (ILO, 2009). Globalni pakt o radu je formulisao kao sredstvo za prevazilaženje krize i ustanovljavanje održivije ekonomije. MOR ocenjuje da je *globalni pristup* neophodan, s obzirom da mere moraju biti koordinisane preko država kako bi bile efikasne. Naglasak je na *radu* odnosno *poslovima*, s obzirom da je ostvarenje pristojnog rada na centralnom mestu u reak-

<sup>53</sup> United Nations.(2009). *Report of the Commission of Experts of the President of the United Nations General Assembly on Reforms of the International Monetary and Financial System*. September 21, 2009. [http://www.un.org/ga/econcrisissummit/docs/FinalReport\\_CoE.pdf](http://www.un.org/ga/econcrisissummit/docs/FinalReport_CoE.pdf)

<sup>54</sup> Odluka je doneta na sednici Generalne skupštine 9. jula 2009. godine kom prilikom je i potvrđen Završni dokument junske Konferencije UN o svetskoj krizi (document A/63/L.76).

<sup>55</sup> Opširnije: [http://www.ilo.org/global/About\\_the\\_ILO/Media\\_and\\_public\\_information/events/ILC98/pr/lang--en/index.htm](http://www.ilo.org/global/About_the_ILO/Media_and_public_information/events/ILC98/pr/lang--en/index.htm)

tiviranju ekonomije na održiv način. Mere se najbolje sprovode putem socijalnog dijaloga na nacionalnom nivou, ali veća i bolja saradnja na međunarodnom nivou doprinosi jačanju korisnih efekata, i toga ima potrebe za *paktom* (ILO, 2009).

Globalni pakt o radu se zasniva na međunarodnim standardima ljudskih prava u ovoj oblasti, a naglasak se stavlja na unapređenje i zaštitu radničkih prava, poboljšanje socijalne sigurnosti, naročito onih sa malim primanjima, socijalni dijalog u određivanju visine nadnica, dobro osmišljene kratkoročne mere socijalne zaštite u kriznim vremenima, zaštitu penzija i ostvarivanje rodne ravnopravnosti. MOR ističe da je smanjivanje nadnica i standarda ljudskih prava u oblasti radnih odnosa, pod izgovorom ekonomske krize, nepravično i kontraproduktivno. Nigde u svetu, ni tokom prethodnih ekonomskih kriza, nije dokazana veza između smanjenja regulative u oblasti rada i bržeg ekonomskog rasta i rasta zaposlenosti. Stimulisanje izlaska iz ekonomskih teškoća treba da bude zasnovano, između ostalih, na motivisanju realne ekonomije, malih i srednjih preduzeća, samozapošljavanja, „zelenim” investicijama, podsticaju ekonomskih aktivnosti usmerenih ka zapošljavanju, bolje koordinisanim stimulativnim paketima sa fokusom na zapošljavanje, podsticanju razvijanja veština i obuke radnika i aktivnog zapošljavanja.

### *Zaključak*

Uočljivo je nastojanje neoliberalnih aktera da se debata o uzrocima, posledicama i putevima prevazilaženja krize fokusira na njen finansijski aspekt, njegov uticaj na realnu ekonomiju i na snažan disbalans u odnosima koji se uspostavljaju između rada i kapitala, koji nastaje zahvaljujući neoliberalnoj deregulaciji (Đurić Kuzmanović i Berber, 2016). Međutim, globalni ekonomski pokazatelji ukazuju da će svetska finansijska i ekonomska kriza u narednom periodu nastaviti da proizvodi negativne efekte u svim regionima sveta, jer ništa nije preduzeto u pogledu strukturne promene svetske finansijske arhitekture koja je uzrok finansijskih turbulencija. Ukoliko se ne preduzmu efikasne strategije i mere na međunarodnom nivou, očekuje se rast nezaposlenosti, siromaštva i socijalne nesigurnosti. Aktuelna finansijska kriza je sistemskog karaktera, jer proističe iz neoliberalne makroekonomske politike i tržišnog fundamentalizma, koji počivaju na deregulaciji, liberalizaciji, stimulisanju prekomerne potrošnje i odsustvu odgovornosti i korporativne etike, uz slabljenje uloge nacionalne države. Rešenje je u reformulisanju preovlađujuće paradigme razvoja, fokusiranog na profit, prema razvoju zasnovanog na ljudskim pravima, socijalnoj pravdi, pristojnom radu i rodnoj ravnopravnosti.



## KONCEPT RAZVOJA ZASNOVAN NA LJUDSKIM PRAVIMA

Integrisanje ljudskih prava u procese razvoja je novijeg datuma i razvilo se krajem dvadesetog veka, nakon donošenja Deklaracije o pravu na razvoj (1986)<sup>56</sup> i uključenja ovog prava u korpus univerzalnih ljudskih prava. Pravo na razvoj je definisano kao neotuđivo ljudsko pravo na osnovu kojeg je svaki čovek i narod ovlašćen da učestvuje i doprinosi ekonomskom, političkom, kulturnom i socijalnom razvoju u kojem bi se sva ljudska prava i slobode mogle u punoj meri uživati i štititi. Ovim se ljudsko biće postavlja u centar razvoja, kao aktivni učesnik i korisnik ovog procesa. Realizacija ovog prava podrazumeva da međunarodni akteri koji se bave razvojem takođe imaju obavezu da teže ostvarivanju ljudskih prava.

Na osnovu ove paradigme i nove percepcije i ljudskih prava i razvoja, devedesetih godina razvijen je novi koncept razvoja zasnovan na ljudskim pravima. Cilj ovog pristupa razvoju jeste ljudski razvoj, a međunarodno priznata ljudska prava su istovremeno i cilj i okvir razvoja. Ovaj koncept razvoja se definiše kao okvir za ostvarivanje ljudskog razvoja koji je normativno zasnovan i operaciono usmeren ka razvijanju kapaciteta za ostvarivanje ljudskih prava. Za razliku od drugih koncepata razvoja koji se baziraju na potrebama, što ne sadrži obavezu države za realizacijom potreba, ovaj koncept se zasniva na pravima, što podrazumeva obavezu države da štiti, poštuje i realizuje ljudska prava. Pristup je sličan Senovom (2002) koji identifikuje razvoj sa slobodom i prema kojem je razvoj zapravo proces širenja sloboda koje ljudi uživaju.

U konceptu razvoja zasnovanom na ljudskim pravima ona su i polazište i ciljevi razvojne politike.<sup>57</sup> Polazi se od stava da se implementacija i zaštita međunarodnih standarda ljudskih prava ne može ostvariti bez odgovarajućih aktivnosti i plana razvoja. U ovom smislu, ljudska prava u težištu razvoja obuhvataju čitav korpus ljudskih prava, kako građanska i

<sup>56</sup> *Declaration on the Right to Development* Res.41/128

<sup>57</sup> Opširnije u: Overseas Development Institute, *Briefing Paper*, 1999(3), London

politička, tako i ekonomska, socijalna i kulturna prava. Za sva ova prava, bez obzira na njihov sadržaj, zasnovana su na dva principa: princip ravnopravnosti žena i muškaraca, i princip zabrane diskriminacije po bilo kom osnovu, kao što su rasa, boja kože, pol, jezik, veroispovest, nacionalno, etničko ili društveno poreklo, političko opredeljenje i drugo.

U osnovi ovog prilaza razvoju su dostojanstvo i blagostanje ljudskih bića (OHCMR, 2006; OHCHR, 2002). Kršenje ljudskih prava ili onemogućavanje njihovog uživanja i zaštite ugrožavaju ljudsko dostojanstvo. Iluzorno je čekati da se prvo „desi“ ekonomski razvoj kako bi se obezbedili uslovi za poštovanje dostojanstva čoveka (Dokmanović, 2012). Razvoj zasnovan na ljudskim pravima se bazira na stavu da je svako ljudsko biće samom činjenicom bitisanja kao ljudskog bića ovlašćeno da bude nosilac ljudskih prava. Stoga razvoj zasnovan na pravima ne obuhvata samo ekonomski razvoj ili davanje (socijalne ili ekonomske) pomoći, nego i proces osnaživanja i osposobljavanja onih kojima su uskraćena osnovna prava. Proces isticanja zahteva ne potvrđuje samo pravo pojedinca/pojedinke na ovo ovlašćenje, već takođe i pomaže definisanju prava i podizanju svesti da je ono što se zahteva pravo, a ne privilegija. Stoga ovaj koncept zahteva redefinisane paradigme i ljudskih prava i razvoja (Cheria, Petcharamesree and Edwin, 2004).

Koncept razvoja zasnovan na ljudskim pravima integriše norme, standarde i principe međunarodnog sistema ljudskih prava u planove, politike i procese razvoja. Ovaj pristup nije novijeg datuma. Međunarodna organizacija rada (MOR) ga primenjuje u svojim programima od osnivanja 1919. godine. Osnovana sa ciljem zagovaranja socijalne pravde i međunarodno priznatih ljudskih prava, MOR se zalaže za promovisanje dostojanstvenog rada za sve. Deklaracija o osnovnim principima i pravima na poslu iz 1998. godine predstavlja odgovor na izazove globalizacije kao što je usklađivanje društvenog napretka sa privrednim razvojem. UNIFEM (sada UN Women) i UNDP takođe kreiraju svoje programe prema ovom konceptu (Dokmanović, 2012).

Koncept razvoja zasnovan na ljudskim pravima uključuje sledeće elemente:

- povezanost sa standardima ljudskih prava,
- jasno definisanje odgovornosti i obaveza,
- osposobljavanje ljudi da zahtevaju svoja prava,
- učešće i titulara prava i nosilaca odgovornosti u kreiranju, odlučivanju i primeni politika razvoja,
- nediskriminacija i ravnopravan pristup svih ljudi u jednom društvu raspoloživim resursima, dobrima i uslugama neophodnim za ostvarivanje osnovnih ljudskih potreba,



- identifikacija ranjivih i marginalizovanih društvenih grupa i obraćanje pažnje na njihov status prilikom kreiranja i primene politika razvoja,
- univerzalnost ljudskih prava,
- nedeljivost i međuzavisnost ljudskih prava,
- vladavinu prava i poštovanje načela pravne jednakosti i pravne sigurnosti.

Definicija ciljeva razvoja u smislu odnosa sa ostvarivanjem i zaštitom određenog prava predstavlja ostvarivanje neposredne normative veze razvojne politike sa međunarodnim, regionalnim i nacionalnim instrumentima u oblasti ljudskih prava. Kod ovog pristupa razvoju ljudska prava su nedeljiva i međuzavisna, te stoga celina okvira razvoja mora odlikavati međunarodno garantovana prava i pokrivati sve sektore, kao što su, primera radi, obrazovanje, zdravstvena zaštita, stanovanje, pristup sudskoj zaštiti, lična bezbednost i biračko pravo. Ovakav pristup stoga nije kompatibilan sa razvojnim politikama, planovima ili aktivnostima čiji je rezultat kršenje prava i koji dozvoljavaju „trgovinu“ pravima ili postavljaju „razvoj“ kao „prioritetni cilj“ iznad poštovanja ljudskih prava.

Imajući gore navedeno u vidu, razvoj zasnovan na ljudskim pravima se može definisati kao **okvir za ostvarivanje ljudskog razvoja koji je normativno zasnovan i operaciono usmeren ka razvijanju kapaciteta za ostvarivanje ljudskih prava** (Dokmanović, 2012). Cilj ovog pristupa razvoju je ljudski razvoj. Sama priroda ljudskih prava, inače, već sadrži određene ciljeve koji su usmereni ka unapređenju ljudskog razvoja (kao što su, primera radi, pravo na zdravlje, obrazovanje, na zaštitu od gladi, pravo na socijalno obezbeđenje, odgovarajući smeštaj itd.). Drugim rečima, ljudska prava mogu da deluju kao putokaz u ostvarivanju ciljeva ljudskog razvoja. U međunarodnom okviru ljudskih prava, cilj „(pravo na) zdravlje“ uključuje dostupnost zdravstvene zaštite, kvalitetne zdravstvene usluge, mogućnost obezbeđenja osnovnih lekova i medicinskih pomagala, razvijanje i ulaganje u medicinska istraživanja, izgradnju pristupačne mreže zdravstvenih ustanova itd. Cilj „(pravo na) obrazovanje“ uključuje obuku i stalno usavršavanje nastavnog osoblja, izgradnju i razvijanje mreže osnovnih, srednjoškolskih i visokoškolskih ustanova, besplatno osnovno obrazovanje, dostupna učila, osavremenjivanje nastavnih programa, primenu novih tehnologija u obrazovanju, ravnopravan pristup obrazovanju za devojčice i dečake, pristup obrazovanju za pripadnike manjinskih grupa, itd. Ostvarivanje ovih prava uključuje i druga prava koja na prvi pogled nisu neposredno za njih vezana, kao što, primera radi, „zdravlje“ uključuje pravo na vodu i pravo na zdravu životnu sredinu.

Razvoj zasnovan na ljudskim pravima zahteva da se odrede nivoi odgovornosti za proces razvoja identifikovanjem i titulara prava i nosilaca odgovornosti. U ovom pogledu ravnopravno se uzimaju u obzir kako pozitivne obaveze (da štite, obezbeđuju i promovišu) tako i negativne obaveze (da se uzdrže od kršenja). Subjekti odgovornosti su pojedinci, države, lokalne vlasti, privatne kompanije, donatori i međunarodne institucije i organizacije. Pod odgovornošću u ovoj sferi podrazumeva se i transpozicija univerzalnih standarda u nacionalne standarde, politike i mere na osnovu kojih bi se mogao meriti napredak u ostvarivanju ljudskih prava i obezbeđivanje odgovornosti za njihovo sprovođenje i zaštitu. Ovakav pristup razvoju zahteva da je prati odgovarajuća legislativa, administrativni postupci i prakse, institucije i mehanizmi koji bi delovali u cilju obezbeđenja i zaštite ljudskih prava, odnosno reagovali u slučajevima njihovog kršenja (Cheria, Petcharamesree and Edwin, 2004). U ovom domenu država ima posebnu ulogu. Ona mora obezbediti potrebnu legislativu i mehanizme za njeno sprovođenje i zaštitu. Naime, Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966) obavezuje države da preduzimaju hitne i neodložne mere za progresivnu realizaciju ovih prava, a propust da se to učini prestavlja kršenje dužnosti država. Primarna odgovornost za uspostavljanje i sprovođenje sistema ljudskih prava je na državama, ali je međunarodna zajednica takođe obavezna da obezbedi međunarodnu saradnju u ovoj oblasti kao i razvoj sistema ljudskih prava u zemljama u razvoju kojima nedostaju potrebni resursi i kapaciteti.

Koncepcija razvoja zasnovana na ljudskim pravima daje prednost strategijama osposobljavanja. Ona počiva na titularima prava koji su samim tim oni koji usmeravaju razvoj. Zato je naglasak na ljudskom biću kao središtu procesa razvoja. Cilj je da se ljudi osposobe da kreiraju sopstveni život i život svoje zajednice. Stoga ovakva koncepcija razvoja zahteva visok nivo učešća, uključujući lokalne i regionalne zajednice, civilno društvo, manjine, žene i druge subjekte.<sup>58</sup> To pretpostavlja pristup informacijama, institucijama, odlučivanju i kreiranju ekonomske i druge politike. Ovakav pristup razvoju podrazumeva ugrađivanje specifičnosti određene sredine (lokalne, regionalne, nacionalne itd.) u formulisanje razvojne politike, dakle, stvaranje sopstvene razvojne politike zasnovane na specifičnostima, interesima i potrebama ljudi koji žive u odnosnoj zajednici, umesto prihvatanja modela i rešenja sa strane i brzometnih „rešenja“ i recepata koji ne uvažavaju te specifičnosti okruženja.

<sup>58</sup> Prema Deklaraciji UN o pravu na razvoj, to učešće mora biti „aktivno, slobodno i značajno“.

Postavljanje ljudskih prava u središte razvoja znači poštovanje principa ravnopravnosti i zabrane nediskriminacije po bilo kojoj osnovi. U primeni, to znači aktivne mere prevencije i eliminisanja diskriminacije, kao i afirmativne akcije i prakse u cilju poboljšanja položaja diskriminiranih grupa. U takvoj poziciji mogu biti žene, pripadnici određene rase, nacionalnosti, etničke grupe, starosnog doba, veroispovesti itd. Obezbeđenje principa diskriminacije u koncepciji razvoja zasnovanog na ljudskim pravima zahteva da se u svakoj sredini, na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou, identifikuju grupe čija se prava sistematski krše, odnosno čiji pripadnici nemaju ravnopravan pristup zaštiti i ostvarivanju zagaranovanih ljudskih prava. To je osnova za određivanje takvog razvoja koji će uzimati u obzir potrebe i položaj diskriminiranih grupa i obezbediti uslove za identifikovanje osnova diskriminacije radi njene eliminacije i za uživanje prava ravnopravno sa pripadnicima ostalih grupa. Ovo pretpostavlja evidentiranje podataka i vođenje statistike, što nadalje zahteva da državni organi vode evidenciju i podatke razvrstane po raznim kategorijama karakteristika i osobenosti, kao što su pol, dob, nacionalno i etničko poreklo, veroispovest, rasa, invaliditet, seosko odnosno gradsko stanovništvo itd. Samo se na osnovu ovako razvrstanih podataka mogu identifikovati grupe koje su naročito izložene riziku od diskriminacije. To je prvi korak u obezbeđivanju prava pripadnika i pripadnica takve grupe kako u svakodnevnom životu, tako i prilikom određivanja pravaca razvoja i formulisanja konkretnih mera. Pored toga, politika razvoja treba da sadrži i mere za otklanjanje neravnoteže moći između, primera radi, žena i muškaraca, ili radnika i poslodavaca.

Od Amsterdamskog ugovora iz 1997. godine Evropska unija je u definisanju politika razvoja privrednom domenu dodala još dva politička domena: društvo i životnu okolinu. Juna 2001. godine Evropski savet je u Gotenburgu doneo prvu Evropsku strategiju održivog razvoja, šesti akcioni program o zaštiti životne okoline i Belu knjigu o javnoj upravi. Prema ovoj Strategiji, promišljena ekonomska politika može da neutrališe pritisak na životnu okolinu i iscrpljivanje prirodnih resursa koji su prateći fenomeni ekonomskog razvoja zasnovanog na korišćenju energije i materijalnih inputa. Stimulisanjem inovacija, produktivnosti i efikasnosti može se postići smanjivanje pritiska na životnu okolinu i resurse i, istovremeno, doprineti povećanju zaposlenosti i kompetetivnosti širom Evrope.<sup>59</sup> Strategija održivog razvoja trebalo bi da bude zasnovana na stalnoj analizi posledica povećanja pritiska na životnu okolinu prouzro-

<sup>59</sup> *EU Sustainable Development Strategy, Position Paper on the European Consultative Forum on the Environmental and Sustainable Development, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2001, p. 15.*

kovanu ekonomskim razvojem i težnji za izgrađivanjem vizija povećanja produktivnosti resursa. Na ovom principu treba da se podstaknu i razviju inicijative za odgovarajuće integracije raznih politika, na primer tržišta, regionalne politike i trgovine. Osnovni cilj treba da bude novi model razvoja, u kojem su društveni i ekološki ciljevi i inicijative podržani od strane procesa stvaranja ekonomskog bogatstva. Evropska strategija održivog razvoja stoga podstiče utvrđivanje nacionalnih i sektoralnih ciljeva što će omogućiti proces integracija politika. Ciljevi i indikatori treba da se razviju u ekonomskoj sferi (npr. kriterijum konvergencije ekonomske i monetarne unije) kao i u oblasti socijalne kohezije (npr. bruto nacionalni proizvod/stopa nezaposlenosti).

U izradi nacionalne strategije ekonomskog razvoja zasnovane na ljudskim pravima postavlja se jedan broj problema kao što su:

- problem smanjivanja autoriteta ljudskih prava,
- problem stvaranja mogućnosti ispunjenja ekonomskih i socijalnih prava u uslovima neoliberalne makroekonomije i liberalizacije trgovine u kojoj profitiraju isključivo bogata i razvijena tržišta nasuprot malim, skućenim i siromašnim tržištima,
- problem smanjivanja suvereniteta odnosno samostalnosti nacionalne države (naročito prezaduženih zemalja i država u razvoju) u formulisanju i sprovođenju nacionalne ekonomske, socijalne, obrazovne, zdravstvene i druge politike u uslovima prihvatanja i sprovođenja programa strukturalnog prilagođavanja privrede i koncepcija MMF-a i Svetske banke,
- problem postavljanja odgovornosti za kršenje odnosno nemogućnost ostvarivanja ekonomskih i socijalnih prava u uslovima ekonomske i političke tranzicije i ekonomskog prestrukturiranja privrede koje za sobom povlači rastuću nezaposlenost, zatvaranje radnih mesta, smanjivanje državnih izdataka za socijalnu zaštitu, zdravstvo, obrazovanje itd.,
- problem različitih tumačenja sadržine ekonomskih i socijalnih prava; na primer, pravo na rad može tumačiti kao (1) pravo na traženje zaposlenja, (2) pravo na nadoknadu u slučaju nezaposlenosti, (3) pravo da se bude zaposlen ili čak kao (4) pravo da se bude zaposlen u skladu sa stručnom spremom i kvalifikacijama.

U vreme globalizacije kapitalizma sa preovlađujućim neoliberalnim konceptom i tendencijama liberalizacije trgovine robom i uslugama forsiranim od strane bretonvudskih institucija, državama sve teže polazi za rukom da obezbede uslove za očuvanje, obezbeđenje i zaštitu ekonomskih i socijalnih prava stanovništva. U naročito teškom položaju su zemlje u razvoju i prezadužene države, čije su ekonomije unapred gu-

bitničke u uslovima koji odgovaraju jedino međunarodnim finansijskim organizacijama i transnacionalnim i multilaterarnim korporacijama koje koriste svoju poziciju moći i ekonomske snage da nameću pravila igre državama, pa i celim regionima. Rezultat toga je slabljenje suvereniteta nacionalnih država u korist navedenih subjekata, koji stiču sve više ključnu ulogu u kreiranju ne samo ekonomske i razvojne politike odnosnih država, već i njihove međunarodne politike.

U „pred-globalizacijskom“ periodu, ekonomski i socijalni položaj ljudi je prvenstveno zavisio od izbora i primene nacionalne ekonomske politike, od njene uspešnosti da podstakne veću proizvodnju i produktivnost, te da putem povećanja bruto nacionalnog proizvoda i merama raspodele državnog budžeta osigura određeni stepen standarda stanovništva. Ekonomska globalizacija koja je na delu promenila je ovo na više načina. Države koje su opterećene spoljnim dugovima i sa malim i nerazvijenim privredama bile bi brzo kažnjene povlačenjem stranog investicionog kapitala ukoliko bi nastojale da održe jedan veći stepen budžetskih izdvajanja za socijalne usluge. Umanjen je i njihov prostor da samostalno kreiraju poresku politiku, jer, ukoliko žele da privuku strani kapital i investicije, primorane su da vode računa o velikoj konkurenciji u pogledu niskih poreskih stopa. Smanjivanje ekonomske nezavisnosti dovelo je i do smanjivanja samostalnosti u kreiranju strategija razvoja pojedinih privrednih grana.

Među instrumentima koji se koriste za ekonomsko a time i političko podjarmivanje država su programi strukturnog prilagođavanja privrede koje MMF nameće zemljama u razvoju kao „jedini mogući recept“ za izlazak iz ekonomske krize i oporavak privrede. Politika strukturnog prilagođavanja, koja počiva na uravnoteženju budžeta, forsiranju zakona tržišta i povećanju konkurentnosti putem liberalizacije trgovine i cena, uključuje i zahteve za smanjenjem budžetskih izdvajanja, umanjeње plata u javnom sektoru, privatizaciju usluga i javnog sektora, smanjenje državne regulative u svakoj oblasti koja može da doprinese umanjeњу profita, uključivši zaštitu na radu i životne okoline. Ovakav koncept strukturnog prilagođavanja privrede doveo je, svuda gde je primenjen, do pada životnog standarda, povećanja nezaposlenosti i siromaštva, otežanog pristupa zdravstvu i obrazovanju, smanjivanju socijalne i svake druge vrste sigurnosti građana<sup>60</sup>. Negativni efekti su najviše pogodili

<sup>60</sup> Opširnije u izveštaju Bernards Mudhoa, nezavisnog eksperta, o efektima politika strukturnog prilagođavanja i spoljnih dugova na uživanje ljudskih prava, posebno ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, u skladu sa rezolucijom Komisije UN za ljudska prava 2002/29: *Effects of structural adjustment policies and foreign debt on the full enjoyment of human rights, particularly economic, social and cultural rights*, usvojenog od strane Ekonomskog i socijalnog saveta UN E/CN.4/2003/10

pripadnike marginalizovanih grupa, kao što su žene, stariji, invalidi, migranti itd. S druge strane, državama su sve više vezivane ruke da deluju u socijalnoj sferi i tako ublaže negativne posledice ovih ekonomskih programa.

U seriji od četiri izveštaja<sup>61</sup>, Specijalni izvestilac o realizaciji ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava Potkomisije UN za promociju i zaštitu ljudskih prava, Danilo Turk, analizirao je osnovne činioce koji ugrožavaju i sprečavaju ostvarivanje ovih prava. U svom Finalnom izveštaju sumirao je osnovne zaključke i preporuke<sup>62</sup> i identifikovao određene faktore koji utiču na realizaciju ljudskih prava. To su, između ostalog, programi strukturalnog prilagođavanja privrede, visoki spoljni dugovi, neravnopravna raspodela prihoda, privatizacija ljudskih prava, loša koncepcija države, loše vođen i loše postavljena vizija razvoja, nedostatak političke volje, uništavanje zdrave životne okoline, oružani konflikti, ekonomski rast kao *panacea* i dualističko shvatanje ljudskih prava

Komitet UN za ekonomska, socijalna i kulturna prava je u svom *Opštem komentaru o međunarodnoj tehničkoj pomoći*<sup>63</sup> upozorio da uključivanje ljudskih prava u planove i strategije razvoja često ostaje na nivou uopštavanja, kao i da ekonomski razvoj sam po sebi ne znači razvoj i ostvarivanje ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava. Komitet je priznao da međunarodna saradnja u cilju razvoja kao i razvojne politike na nivou država ne doprinose automatski poštovanju ljudskih prava pukim uključivanjem tematskih problematika kao što su zdravlje, obrazovanje ili politička participacija. Uočeno je da mnoge aktivnosti preduzete u ime „razvoja“ ne samo da nisu doprinele poboljšanju stanja u oblasti ljudskih prava nego su čak bile kontraproduktivne. Komitet je preporučio da razvojne strategije članica UN treba da priznaju „blisku povezanost“ razvojnih aktivnosti i napora za poštovanjem ljudskih prava, a da saradnja na planu razvoja treba da se zasniva na proceni efekata na ljudska prava. U tom smislu, obaveze prema ostvarivanju i zaštiti ljudskih prava treba da se uzmu u obzir u svakoj fazi primene projekata razvoja, od procene do nadzora i evaluacije.

Analizirajući dostignuća od Četvrte svetske konferencije o ženama i ostvarivanje završnog dokumenta konferencije, Pekinške platforme za

<sup>61</sup> E/CN.4/Sub.2/1989/19, E/CN.4/Sub.2/1990/19, E/CN.4/Sub.2/1991/17

<sup>62</sup> *The Realization of Economic, Social and Cultural Rights*, Final report submitted by Mr. Danilo Türk, Special Rapporteur, Commission on Human Rights, Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, Forty-fourth session, Item 8 of the provisional agenda, E/CN.4/Sub.2/1992/16, 3 July 1992.

<sup>63</sup> *International technical assistance measures (Art. 22) 02/02/90*. CESCR General comment 2. (General Comments) E/1990/23.

akciju (1995)<sup>64</sup>, Ujedinjene nacije su potvrdile<sup>65</sup> da je cilj razvoja povećavanje mogućnosti izbora i pristupa jednakim šansama, obezbeđenje održivosti fizičkih, ljudskih, ekoloških i finansijskih resursa, podsticanje humanocentričnog makroekonomskog okruženja i osposobljavanje ljudi da preuzmu inicijative, aktivnosti i odluke u oblikovanju svojih života.

Ostvarivanje razvoja zasnovanog na ljudskim pravima zahteva stvaranje preduslova na međunarodnom planu u smislu redistribuiranja odgovornosti za poštovanje, zaštitu i obezbeđenje korpusa međunarodno garantovanih ljudskih prava prema novim međunarodnim akterima koji imaju sve više značaja na ovom planu: međunarodnim finansijskim organizacijama i transnacionalnim korporacijama. To podrazumeva stvaranje efikasnih mehanizama za zaštitu i obezbeđenje ljudskih prava, kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou, i eliminisanje višesmislenosti, nejasnoća i kvazi-nejasnoća u tumačenju pojedinih međunarodnih konvencija iz ove oblasti. Uz veću normativnu jasnost, treba obezbediti i odgovarajuće međunarodne instrumente i međunarodne autoritete za tumačenje pojedinih odredbi međunarodnih konvencija i sadržaja prava.

Nadalje, ovakva koncepcija razvoja podrazumeva i redefinisavanje njegovog sadržaja i uključivanje takvih sfera kao što su, primera radi, obrazovanje, zdravstvena zaštita, pravo na stanovanje i pravo na zdravstvenu i socijalnu zaštitu. Težište je na poboljšanju položaja ljudi, posebno marginalizovanih grupa, smanjivanju siromaštva, ostvarenju rodne ravnopravnosti, stvaranju uslova za punu zaposlenost i regeneraciji zdrave životne sredine. U ovakvim uslovima efikasnost ekonomske politike i ekonomskih mera meri se jedino kvalitetom života pojedinaca i stepenom zadovoljenja njihovih prava, interesa i osnovnih potreba.

Usvajanjem Programa reformi Ujedinjenih nacija 1997. godine, sistem Ujedinjenih nacija usvojio je koncepciju razvoja zasnovanog na ljudskim pravima u svoje programe koji se bave razvojem i međunarodnom saradnjom. Ovo se odnosi i na međuagencijsku saradnju radi ostvarivanja Milenijumskih ciljeva razvoja, izradu Zajedničke procene zemlje, Strategije za smanjivanje siromaštva i druge nacionalne dokumente razvoja. Od agencija Ujedinjenih nacija, UNDP, UN Women, UNICEF, UNAIDS i Svetska zdravstvena organizacija imaju bogato iskustvo u ovoj oblasti. Od nacionalnih vladinih agencija za međunarodni razvoj ovaj pristup su usvojile kanadska [*Canadian International Development*

<sup>64</sup> United Nations. *Platform for Action* adopted at the Fourth World Conference on Women, Beijing 1995.

<sup>65</sup> *Report of the ad hoc Committee of the Whole of the 23<sup>rd</sup> Special Session of the General Assembly (A/S-23/10/Rev.1)*

*Agency*], danska [*Danish International Development Agency*], britanska [*Department for International Development*], norveška [*Norwegian Agency for Development Cooperation*], finska i švedska [*Swedish International Development Cooperation*], dok joj se protivreče Svetska banka, australijska [*Australian Agency for International Development*] i japanska agencija za međunarodni razvoj.

Analiza primene ovog koncepta razvoja u raznim delovima sveta (Dokmanović, 2012) ukazuje da je najbolje efekte pokazala u oblasti smanjivanja siromaštva i razvoja demokratije i ljudskih prava i to putem uključivanja marginalizovanih grupa u odlučivanje. Primena, međutim, ukazuje i na brojne nedostatke i manjkavosti zbog kojih se ne postižu planirani ciljevi razvoja. Osnovna manjkavost se odnosi na to što ovaj koncept ni ne pokušava da menja društvene i ekonomske odnose koji se zasnivaju na diskriminaciji i neravnomernoj distribuciji bogatstva, moći i resursa. U takvom okruženju mogu se postići samo sporadični, kratkotrajni i marginalizovani efekti koji nemaju uticaja na menjanje vladajuće paradigme razvoja u kojoj su gubitnici svi oni ne drže poluge moći.

Naredni veliki nedostatak koncepta razvoja zasnovanog na pravima proističe iz normativne zasnovanosti ljudskih prava, s obzirom da formiraju obaveze samo prema državama. Stoga nedržavni, nevladini subjekti ostaju van sfere odgovornosti za sistematična kršenja ljudskih prava prava (Dokmanović, 2012). Ovo se naročito odnosi na međunarodne finansijske organizacije i transnacionalne korporacije koje svojom politikom uobličavaju i usmeravaju proces ekonomske globalizacije.

Imajući u vidu navedeno, zaključujem da ovaj koncept razvoja može biti koristan kao komplementarna dopuna drugih strategija ekonomskog i socijalnog razvoja i ostvarivanja ljudskih prava i rodne ravnopravnosti. No, bez kvalitativne promene prevladajuće ekonomske paradigme nije moguće dugoročno postići ove ciljeve, s obzirom da se ljudska prava i neoliberalni kapitalistički ekonomski odnosi međusobno poništavaju.



## ZAKLJUČAK

Svet postaje sve nesigurnije mesto za življenje. Sve su razornije i primetnije posledice besomučne eksploatacije prirodnih resursa i zagađivanja životne okoline. Sve je vidljivije da sadašnja neoliberalna paradigma razvoja nije održiva. Globalni ekonomski pokazatelji ukazuju da će svetska finansijska i ekonomska kriza iz 2008. godine nastaviti da proizvodi štetne efekte u svim regionima sveta, uključivši i razvijene države Zapada. Proizvodnja orijentisana na oplodnju kapitala, stimulisanje prekomerne potrošnje i odsustvo odgovornosti i korporativne etike podstiču krizu energije, resursa i zdrave pijaće vode, hrane, vazduha, zemljišta i vodotokova. Sve efekte uticaja špekulativnog kapitala i neodržive globalne finansijske arhitekture uz odsustvo korporativne odgovornosti ne možemo ni sagledati. Niko ne može sa sigurnošću predvideti sve posledice sadašnjih tendencija. Uz ekonomsku i socijalnu nesigurnost, raste i naša fizička nesigurnost, podsticana razbuktavanjem oružanih konflikata, širenjem međunarodnog terorizma i smanjenjem efikasnog odgovora države na porast kriminala. A u nesigurnom svetu, niko nije siguran, ni najbogatiji ni najmoćniji.

U ovom radu dotakla sam samo jedan broj tema vezanih za ekonomsku globalizaciju sa ciljem da dam svoj doprinos rastućoj globalnoj debati o traganju za izlaznom strategijom. Nesporno je da se nalazimo na raskršću, jer aktuelni trendovi razvoja nisu održivi. Globalizacija otvara mnoštvo pitanja i to je prednost koja se mora iskoristiti. Jer, od pitanja koje postavimo zavisi put kojim ćemo krenuti.

Argumentovano je da se u neoliberalnom ekonomskom modelu na ljude gleda kao na „resurse“, odnosno „humani kapital“. Ljudi su samo sredstvo (ostvarivanja ekonomskog rasta) i potrošači (produkata tog ekonomskog rasta). U ovom modelu ljudi nemaju ljudsko lice; ljudi su samo brojke i procenti u statističkim izveštajima i proizvodnim planovima. A kada nemaju ljudsko lice, ne mogu imati ni ljudska prava. Drugim rečima, kršenje ljudskih prava je zanemarljiva, minorna cena koja se plaća

za oplodnju kapitala, naročito ako nema na vidiku nikoga ko bi sankcionisao takvo ponašanje.

Stanje ekonomija u svetu dokazuje da špekulativni kapital, tržišni fundamentalizam, stimulisane prekomerne potrošnje i odsustvo odgovornosti i korporativne etike ne mogu biti osnova zdrave ekonomije. A samo zdrava ekonomija može obezbediti kvalitetno življenje, zdravlje i prosperitet pojedinaca i naroda.

Zdrava ekonomija podrazumeva proizvodnju i usluge okrenute ka dobrobiti. To uključuje pravičnu raspodelu rezultata rada i poštovanje principa solidarnosti prema onima kojima nemaju pristup pristojnom radu zbog socijalne isključenosti i izloženosti interseksionalnoj diskriminaciji (kao što su, primera radi, Romi, manjinske grupe, žene i migranti) ili zbog svojih ličnih karakteristika (kao što su dob, pol, rod, seksualna orijentacija, bračno stanje, zdravstveno stanje, invaliditet, socijalno poreklo, boja kože i veroispovest). Stoga je nužno da država jača i ostvaruje svoju socijalnu ulogu, što podrazumeva vođenje odgovarajuće i pravične fiskalne politike.

Zdravo društvo sa zdravom ekonomijom podrazumeva i prethodnu razgradnju neravnomernih odnosa moći zasnovanih na diskriminaciji. Sve makroekonomske politike imaju socijalni sadržaj i tiču se i rodnih odnosa, zato što su ozakonjene unutar rodovnog seta distributivnih odnosa i institucionalnih struktura. Osnovanost ekonomske politike stoga ne bi trebalo da se procenjuje na osnovu finansijskih kriterijuma ili ekonomskog rasta, već na osnovu toga da li vodi ka socijalnoj pravdi i rodnoj ravnopravnosti. Nužna je, dakle, dezintegracija patrijarhalnog sistema koji je prirodan okvir neoliberalnih ekonomskih odnosa. Takvi odnosi su zasnovani na rodno utemeljenom tržištu rada, sa asimetričnim odnosima roda i moći, i patrijarhalnom ideologijom koja unapred definiše prava, ulogu i položaj žena i muškaraca i relativnu vrednost njihovog rada na tržištu. Pogoršavanje ekonomskog, socijalnog i društvenog položaja žena, rastuća diskriminacija prema ženama i jačanje patrijarhalnog društva su vidljiviji kada se ukloni 'terminološka magla' koja se koristi radi otežavanja sagledavanja prave prirode procesa, a time i njegovih posledica. Izraz „tržišni model privređivanja zasnovan na slobodnom tržištu, deregulaciji, liberalizaciji trgovine i privatizaciji“ je zapravo eufemizam za „neoliberalni kapitalizam“. Ovim i „ekonomske reforme“ u zemljama tranzicije dobijaju jasniju sliku – da se radi o reformama kojima se stvara neoliberalni kapitalizam koji ne može da počiva na drugačijim odnosima osim na eksploataciji, prisvajanju viška vrednosti tuđeg rada i nepravičnoj distribuciji moći, bogatstva i resursa. „Kapitalizam pruža praktično neograničene mogućnosti za sticanje, ali i za demonstraciju

moći pojedinaca ili kolektiva. Dokazano je da onaj ko raspolaže sredstvima za proizvodnju i značajnijim finansijskim sredstvima, praktično raspolaže i mnogo većom snagom nego što je to vidljivo na prvi pogled: diktira uslove raspodele, kreira sistem javnog informisanja, upravlja organizacijama i institucijama kulture i sporta, pa na taj način, posredno i neposredno, utiče na javno mnjenje i moralne standarde društva. U tom, za naše prilike novom, moralnom kodeksu, nejednakost se podrazumava, kao prirodna posledica preduzimljivosti i spretnosti, pošto se licemerno pretpostavlja da su, u startu, uslovi za sve učesnike bili jednaki.“ (Cvjetićanin, 2004: 33). Neoliberalizam stoga zahteva stvaranje, zadržavanje i jačanje društvenih odnosa koji će ga omogućiti. A patrijarhalni sistem je prirodan okvir neoliberalnog kapitalizma, u kojem su žene ‘po prirodi stvari’ diskriminisane, a njihov rad eksploatiran, potcenjen i potplaćen. U tom smislu, svaki napor na ustanovljavanju rodne ravnopravnosti i socijalne pravde može da da tek sporadične i privremene rezultate. Sistem dozvoljava i dozvolice da dođe do pozitivnih pojedinačnih efekata takvih mera upravo radi sopstvenog održavanja. Rodna ravnopravnost i neoliberalizam potiru jedno drugo, jer se odnosi koje podrazumevaju međusobno isključuju. U neoliberalnom kapitalističkom okruženju moguće je ublažiti neravnopravnost i diskriminaciju žena ciljanim politikama, mehanizmima i afirmativnim merama, no postizanje *de facto* ravnopravnosti zahteva premeštanje fokusa ekonomije i društvenog razvoja sa nacije, korporacije i profita na domaćinstvo, porodicu i ekonomiju nege.

Navedene tendencije su prisutne i u Srbiji i u drugim zemljama u regionu, a mnogo su vidljivije u razvijenim ekonomijama. Čak i tamo gde je razvijena legislativa i gde su jaki mehanizmi za ljudska prava i rodnu ravnopravnost, kao što je to slučaj u državama Evropske unije, očiti je jaz između željenog i stvarnog stanja. Produbljanje feminizacije siromaštva i repatrijarhalizacija društva rezultat je nove preraspodele moći u korist velikih, bogatih i moćnih (tržišta, nacija, korporacija, slojeva, grupa i pojedinaca). Neoliberalizam ugrožava osnovne principe na kojima počivaju ljudska prava: princip primata ljudskih prava, princip neregogradnosti, pravo na efikasnu zaštitu ljudskih prava i pravo pojedinaca i grupa, uključujući žene, na participaciju u odlučivanju. Iz ovih razloga čak ni primena koncepta razvoja zasnovana na ljudskim pravima ne proizvodi dugoročne i suštinske promene. Suštinske promene ne mogu proizvesti ni međunarodne konvencije o ljudskim pravima *per se*. One jesu važne i jesu pokazatelj puta kojem bi globalno društvo trebalo da krene. Ono će i krenuti tim putem kada oni danas koji upravljaju igrom shvate da, zapravo, više nemaju izbora, da je jedini razumni i racionalni izbor i za njih same razvijanje takvog model privređivanja koji će uklju-

čiti pravičnu distribuciju rezultata ljudskog delovanja, zdrave finansije, pristojan rad za sve, odgovorno korišćenje prirodnih resursa i jaku socijalnu državu.

## LITERATURA

- Addison, T. and Demery, L., 1986, *The consequences for income distribution and poverty of macro-economic stabilisation*, London: Overseas Development Institute.
- Amnesty International. (2009). *Amnesty International Report 2009 – State of the world's human rights*. London: Amnesty International.
- Baden, S. (1997). *BRIDGE Report 50: Economic Reform and Poverty: A Gender Analysis*. Brighton: Institute of Development Studies UK.
- Bakker, I. (1999). The New Global Architecture, Gender and Development Practices, in M. Porter and E. Judd (eds.) *Feminists Doing Development: A Practical Critique*, London & New York: Zed Book.
- Barker, D., Kuiper, E. (2003), "Introduction: Sketching the Contours of a Feminist Philosophy of Economics", in: Barker, D., Kuiper, E. (eds.), *Toward a Feminist Philosophy of Economics*. London: Routledge, 1–18.
- Beker, E. (2005). Ekonomski aspekti globalizacije. *Privredna izgradnja*, 48(3–4), 135–153.
- Bennholdt-Tomsen, Faraclas, Werlhof (eds.). (2001). *There is an Alternative – Subsistence and Worldwide Resistance to Corporate Globalization*. London – New York: Spinifex press, Victoria, Zed Books.
- Beynon, J. and D. Dunkerley (eds.) (2001). *Globalization: The Reader*. New York: Routledge.
- Bilbija, B. (2013). Sindikalna armija ne brani radnike, *Politika*, 12.05.2013, <http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/Kriza-sindikata/Sindikalna-armija-ne-brani-radnike.lt.html>, pristupljeno 14.01.2017.
- Brysk, A. (ed.) (2002). *Globalization and Human Rights*. Berkley and Los Angeles: University of California Press.
- Buvinic, M. *Interactive expert panel: Emerging issue – The gender perspective of the financial crisis*, United Nations Commission of the Status of Women Fifty-third session, New York, 2–13 March 2009.

- Cheria, A., Petcharamesree, S. and Edwin (2004). *A Human Rights Approach to Development: Resource Book*. Bangalore: Books for Change.
- Chunakara, M.G. (2000). *Globalisation and its impact on human rights*. Bangalore: Institute of Human Rights, Vigil India Movement.
- Cvjetičanin, D. (2004). Oslonac na ekonomiju destrukcije, u Mijatović, B. (ur.), *Prizma*, Beograd: Centar za demokratsko-liberalne studije. 29–38.
- Čomski, N. (1999). *Šta to (u stvari) hoće Amerika?*. Beograd: Čigoja štampa.
- Deacon, B.(2000). *Globalization and Social Policy*. UNRISD, Occasional Paper 5, March 2000.
- Deepa, N., Chambers, R., Kaul Shah, M. and Petesch, P. (2000). *Voices of the Poor: Crying Out for Change*. New York, N.Y: Oxford University Press.
- Department for International Development, UK. (2000). *Realising Human Rights for Poor People – Strategies for Achieving International Development Targets*. London: Department for International Development, UK.
- Dicken, P., Chapman, P. (1998). *Global Shift: Transforming the World Economy*.
- Dimitrijević, V., Paunović, M. (1997). *Ljudska prava*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Dokmanović, M. (2002). *New World Order: Uticaj globalizacije na ekonomska i socijalna prava žena*. Subotica: Ženski centar za demokratiju i ljudska prava
- Dokmanović, M. (2003). Ekonomska globalizacija i paradoksi, *Temida*, 1/2003. 15–21.
- Dokmanović, M. (2011). Rod i pravo, u Milojević, I. i Markov, S. (ur.), *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Centar za rodne studije, Univerzitet u Novom Sadu. str. 295–306.
- Dokmanović, M. (2012). *Globalizacija i razvoj zasnovan na ljudskim pravima sa rodne perspektive*. (doktorska disertacija) Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Dokmanović, M. (2014). Ekonomsko uređenje u Ustavu Srbije: Šta je potrebno menjati radi ostvarivanja zajemčenih ljudskih prava i socijalne pravde, *Pravo i politika*, str. 106–122.
- Dokmanović, M. (2015). Neophodnost tranzicionog zaokreta Srbije ka potrebama ljudi, zajednice i države. *XXII naučni skup međunarodnog značaja Udruženja Tehnologija i društvo – Tehnologija, kultura i razvoj*, zbornik radova (str. 138–152), Beograd: Udruženje Tehnologija i društvo.

- Dokmanović, M. (ed.) (2002a). *Transition, Privatisation and Women*. Subotica : Women's Centre for Democracy and Human Rights.
- Drakulić, D. i Dokmanović, M. (2012). Društvo kao žrtva tranzicionih promena. *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici*, vol. 48, br. 28, Subotica: Ekonomski fakultet, str. 13–27.
- Drakulić, D. i Dokmanović, M. (2013). Srbija pred izborom: novi koncept ekonomskog i društvenog razvoja ili ulazak u dublju krizu. *XII naučni skup Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu . Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije* (str. 111–120). Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Dušanić, B. J. (2013). *Neoliberalizam, tranzicija i kriza*. Beograd: Beogradska poslovna škola.
- Dorđević, B. (2003). *Globalizacija i međunarodni ekonomski odnosi – kroz milenijume*. Beograd: Čigoja Štampa.
- Đurić Kuzmanović, T. (2002). *Gender and Development in Serbia – From Directed Non Development to Transition*. Novi Sad: Budućnost i Ženske studije i istraživanja.
- Đurić Kuzmanović, T. (2005), Globalizacija: feministička ekonomska perspektiva, u Dokmanović, M. (ur.). *Globalizacija.com*, Ženski centar za demokratiju i ljudska prava, Subotica.
- Đurić Kuzmanović, T. (2007). *Nacionalna ekonomija*. Novi Sad: Alfa-graf NS.
- Đurić Kuzmanović, T. (2008). *Poslovno okruženje*. Novi Sad: Alfa-graf NS.
- Đurić Kuzmanović, T. and Vuković, M. (2011). Gender regimes and the challenges of macroeconomic paradigm in Serbia in the light of the global economic crisis. *Temida*, 14/2, 5–22.
- Đurić Kuzmanović, T. i Berber, N. (2016). *Savremeno poslovno okruženje*. Novi Sad: Alfa Graf NS.
- Elson, D. (2002), "Gender justice, human rights, and neo-liberal economic policies". In Molyneux M. and Razavi Sh. (eds.), *Gender Justice, Development and Rights*, Oxford University Press, Oxford.
- Elson, D. (2004), Feminist Economics Challenges Mainstream Economics, *IAFFE Newsletter*, 14(3), 2004, pp. 6–9.
- Elson, D. and N. Cagatay. (2000). The Social Context of Macroeconomic Policies, *World Development*, vol. 28, no. 7, 1347–64.
- European Commission. (2004). *European Economy: The Western Balkans in Transition*, European Commission, Directorate General for economic and financial affairs, Occasional Paper, No. 5. [http://europa.eu.int/comm/economy\\_finance/publications/occasional\\_papers/occasionalpapers5\\_en.htm](http://europa.eu.int/comm/economy_finance/publications/occasional_papers/occasionalpapers5_en.htm)

- European Communities. *EU Sustainable Development Strategy*, Position Paper on the European Consultative Forum on the Environmental and Sustainable Development, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2001.
- Eyal, G., I. Szelenyi and E. R. Townsley. (1998). *Making Capitalism Without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-communist Central Europe*. London and New York: Verso.
- Friedman, T. (1999). *The Lexus and the Olive Tree*. London: Harper Collins Publisher.
- Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press.
- Gabrić Molnar, I. (2002). Presence of the Patriarchal Pattern in the Market Economy and Business Sphere. in Dokmanović, M. (ed.), *Transition, Privatisation and Women* (pp. 175–183). Subotica: Women's Centre for Democracy and Human Rights.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (2000). *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. New York: Rutledge.
- Gilpin, R. (2000). *The Challenge of Global Capitalism: The World Economy in the 21st Century*. Princeton: Princeton University Press.
- Golubović, Z. (2004), Elementi kritike neoliberalnog modela tranzicije, *Sociološki pregled*, 1–2/2004, 5–21.
- Grabel, I., (2000) *Identifying Risks, Preventing Crisis: Lessons from the Asian Crisis*, *Journal of Economic Issues* 34 (2). 377–383.
- Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D., Peraton, J. (1999). *Global Transformation: Politics, Economics and Culture*. Cambridge: Polity Press.
- International Labour Organization. (1995). *World Employment Report 1995*. Geneva: International Labour Organization.
- International Labour Organization. (1998). *Labour and social issues relating to export processing zones*, Report for discussion in the Tripartite Meeting of Export-Processing Zone-Operating Countries. Geneva: International Labour Organization.
- International Labour Organization. (2002). *ILO Activities on the Social Dimension of Globalization: Synthesis Report*. Geneva: International Labour Organization.
- International Labour Organization. (2005). *Women's Employment: Global Trends and ILO Responses*, ILO contribution, 49th Session of the Commission on the Status of Women United Nations, New York, 28 February – 11 March 2005.
- Kiely, R. (1998), *Globalization, Post-Fordism and the Contemporary Context of Development*, *International Sociology*, Vol. 13, No. 1.



- Klein, N. (2001). *No logo*. London: Flamingo.
- Knight, F. (1921). *Risk, Uncertainty and Profit*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lošonc, A. (2007). Postoji li mogućnost instaliranja socijalnog kapitalizma u post-socijalističkoj tranziciji?. *Sociologija*, 49(2), 97–116.
- Mandhane, R. and Symington, A. (2003). Ten Principles to Challenge Neoliberal Globalization. *Facts and Issues*, 6/2003.
- Marković, R. (2006). Ustav Republike Srbije iz 2006 – kritički pogled, *Anali*, 2/2006, 5–46.
- Mehra, M. (Ed.) (1999). *Human Rights and Economic Globalization: Directions for the WTO*, Upsala.
- Mićović, V. (2001). *Globalizacija i novi svetski poredak*. Beograd: Čigoja štampa.
- Ministarstvo finansija Republike Srbije, *Makroekonomski i fiskalni podaci*, 2. februar 2007. godine, <http://www.mfin.gov.rs/pages/article.php?id=12914>, pristupljeno 10.02.2017.
- Mitrović, L. (2010). Balkan između neoliberalne utopije 'otvorenog društva' i stvarnosti zavisnog društva perifernog kapitalizma. *Ekonomika*, 56(1), 65–70.
- Mittelman, J.H., *The Globalization Syndrome: Transformation and Resistance*. Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Miyoshi, M. (2001). Perspectives on Globalization, in Beynon and Dunkerley (eds.) *Globalization: The Reader*, Routledge, New York, 50–51.
- Moghadam, V. M. (1999). Gender and Globalization: Female Labor and Women's Mobilization, *Journal of World System Research*, Vol. V(2).
- Morduch, J. (1999). The Microfinance Promise, *Journal of Economic Literature*, 37 (4). 1569–1614.
- Nešković, R. R. (2000). Kritika neoliberalizma kao ideologije bez alternativnog poretka – ili: o mogućnosti angažovanog intelektualca danas. *Teme*, 24(3–4), 193–216.
- Nikolić-Ristanović, V. (2008). *Preživeti tranziciju: svakodnevni život i nasilje u postkomunističkom i postratnom društvu*. Beograd: Službenik glasnik.
- Office of High Commissioner for Human Rights. (2002). *Rights Based Approach to Development*, Human Rights Roundtable, Bangkok, 4 October 2002.
- Office of High Commissioner for Human Rights. (2006). *Frequently Asked Questions on a Human Rights Based Approach to Development Cooperation* New York and Geneva: United Nations.
- Overseas Development Institute. (1993). *What Can We Do With a Rights-Based Approach to Development*. Briefing Paper, 1999(3).

- Oxfam International. *Paying the Price for the Economic Crisis*. London: Oxfam International, March 2009.
- Oxfam International. (2017). *An Economy for the 99%*. Oxfam Briefing Paper. London: Oxfam International, January 2017.
- Pajvančić, M. (2009). *Komentar Ustava Republike Srbije*. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer.
- Pečujlić, M. (2002). *Globalizacija: dva lika sveta*. Beograd: Gutenbergova Galaksija.
- Penezić, N. (2003). *Kako postati preduzetnik*. Beograd.
- Petro, N. N. and Kovriga, O. V. (2011). Russia's Solution to the Global Financial Crisis. *The Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations: Continued Consensus? The Financial Crisis and a New World Order*. Vol. XII, No. 2 .27/-42.
- Randall Wray, L. (2009). The Rise and Fall of Money Manager Capitalism: A Minskian Approach. *Cambridge Journal of Economics*, 33. 807–826.
- Robertson, R. (1992). *Globalization*. London: Sage.
- Ruminska-Zimny, E. (2002). Gender, Privatisation and Structural Adjustment in Transition Countries: Trends and Issues in the UN-ECE region, in in Dokmanović, M. (ed.), *Transition, Privatisation and Women* (pp. 17–21). Subotica: Women's Centre for Democracy and Human Rights.
- Savez samostalnih sindikata Srbije (2012). *Analiza osnovnih makroekonomskih pokazatelja u Republici Srbiji 2007–2012*. Beograd: Savez samostalnih sindikata Srbije.
- Seguino, S. (2000). Gender inequality and economic growth: a cross-country analysis, *World Development*, Vol. 28, No. 7.
- Sen, G. and Grown C., (1987) *Development, Crises, and Alternative Visions, Third World Women's Perspectives*. New York: Monthly review Press.
- Skogly, S. (2001). *The Human Rights Obligations of the World Bank and the International Monetary Fund*, London: Cavendish Publishing Limited.
- Spar, D. (1998). The Spotlight and the Bottom Line: How Multinationals Export Human Rights, *Foreign Affairs*, March/April 1998.
- Staveren, van I. (1994). Neoclassical Economics as a Barrier for Gender Equality in a Human Centred World Economy, *International conference 'The future – women and international cooperation' of the Vrouwenberaad Ontwikkelingssamenwerking*, Amsterdam, 27 May 1994.

- Staveren, van I. (1998). *Robinson Crusoe and Silas Marner, or Two Stories on the Gendered Monetary Economy*. Brussels: WIDE.
- Stefanović, Z. (2002). Globalizacija – implikacije na ekonomsku teoriju i tranziciju privrede Srbije. *Teme*, 26(4), 545–558.
- Truong, T.D. (1999). The Underbelly of the Tiger: Gender and the Demystification of the Asian Miracle, *Review of International Political Economy*, 6 (2). 133–165.
- UNCTAD: *At inaugural public Symposium, “voiceless” have strong words for global financial crisis*, UNCTAD Press Release UNCTAD/PRESS/PR/2009/019, Geneva 18 Mart 2009. [http://www.unctad.info/upload/docs/sections/publicsymposium/pr\\_20090518.pdf](http://www.unctad.info/upload/docs/sections/publicsymposium/pr_20090518.pdf).
- UNDP. (1999). *Human Development Report 1999*. New York: UNDP.
- UNDP. (2000). *Human Development Report 2000*. New York: UNDP.
- UNDP. (2003). *Human Development Report 2003*. New York: UNDP.
- UNDP. (2011). *Human Development Report 2011*. New York: UNDP.
- UNICEF (1999). *Women in Transition: A Summary*. The Monee Project, Regional Monitoring Report Summary, No. 6.
- United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights: *Main issues linked with the implementation of the ICESCR*, United Nations 2001, Doc. E/C.12/2001/10.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs. Monthly Briefing: World Economic Situation and Prospects, [http://www.un.org/esa/policy/publications/wespmbn/sgnote\\_10.pdf](http://www.un.org/esa/policy/publications/wespmbn/sgnote_10.pdf).
- United Nations Department of Economic and Social Affairs. *World Economic Situation and Prospects*, No. 10, United Nations, 9 July 2009.
- United Nations Development Program. (1999). *Human Development Report 1999*. Oxford: Oxford University Press.
- United Nations Development Program. (2000). *Human Development Report 2000*. Oxford: Oxford University Press.
- United Nations Development Program. (2001). *Human Development Report 2001*. Oxford: Oxford University Press.
- United Nations Development Program. (2002). *Human Development Report 2002*. Oxford: Oxford University Press.
- United Nations Industrial Development Organisation. (1995). Social progress through industrial development. *World Summit for Social Development Briefing*, United Nations.
- United Nations News Centre: *Human rights must figure prominently in tackling financial crisis, UN summit told*, UN News Centre web site, <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=31265&Cr=financial+crisis&Cr1>

- United Nations, *Final Outcome Document adopted at the UN Conference on the World Financial and Economic Crisis and its Impact on Development*, United Nations, New York, 2009, A/CONF.214.
- United Nations. (1996). *Platform for Action and the Beijing Declaration*. New York: United Nations.
- United Nations. (1999). *World Survey on the Role of Women in Development: Globalisation, Gender, and Work*. New York: United Nations.
- United Nations. (2009). *World Economic Situation and Prospects 2009 – Update as of mid-2009*. New York: United Nations.
- United Nations. (2015). *The Millennium Development Goals Report 2015*. New York: United Nations.
- United Nations. Economic and Social Council. *Global financial crisis stands as greatest threat to improving access to health for the poorest and most vulnerable – UN*, NEWS from the United Nations Economic and Social Council, Press Release, July 2009.
- United Nations. *Economic, Social and Cultural Rights, Globalization and its impact on the full enjoyment of human rights*. Progress report submitted by J. Oloka-Onyango and Deepika Udagama, in accordance with Sub-Commission resolution 1999/8 and Commission on Human Rights decision 2000/102, E/CN.4/Sub.2/2001/10, 2 August 2001.
- United Nations. *Effects of structural adjustment policies and foreign debt on the full enjoyment of human rights, particularly economic, social and cultural rights*, UN E/CN.4/2003/10, 23 October 2002.
- United Nations. *Implementation of the UN Millennium Declaration*, Report of the Secretary-General, General Assembly, fifty-eight session, Follow-up of the Millennium Summit, A/58/323, September 2, 2003.
- United Nations. *The Realization of Economic, Social and Cultural Rights*, Final report submitted by Mr. Danilo Türk, Special Rapporteur, Commission on Human Rights, Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, Forty-fourth session, Item 8 of the provisional agenda, E/CN.4/Sub.2/1992/16, 3 July 1992.
- United Nations. *The World Financial and Economic Crisis and its Impact on Development: Report of the Secretary-General*, United Nations New York, 1-3 June 2009, A/CONF.214/1.
- United Nations.(2009). *Report of the Commission of Experts of the President of the United Nations General Assembly on Reforms of the International Monetary and Financial System*. September 21, 2009. [http://www.un.org/ga/econcrisissummit/docs/FinalReport\\_CoE.pdf](http://www.un.org/ga/econcrisissummit/docs/FinalReport_CoE.pdf)

- Varufakis, J. (2015). *Globalni Minotaur*. (prevod N. Desnica-Žerjavić i O. Škarić). Beograd: Profil knjiga.
- Vasiljević, B. (2012). „Globalizacija i neoliberalizam“. *Nova srpska politička misao*. <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/globalizacija-i-neoliberalizam.html>
- Vidojević, Z. (2005). *Kuda vodi globalizacija*. Beograd: „Filip Višnjić“ i Institut društvenih nauka.
- Vlada Republike Srbije, Ministarstvo finansija. *Pet godina ekonomske tranzicije u Srbiji*, 5. oktobar 2005. [www.mfin.gov.rs](http://www.mfin.gov.rs)
- Vlada Republike Srbije. Strategija za smanjivanje siromaštva.
- Vladislavljević, A. and Zuckerman, E. (2004). *Structural Adjustment's Gendered Impact: The Case of Serbia and Montenegro*. Gender Action.
- Vuletić, V. (2003). *Globalizacija: mit ili stvarnost, sociološka hrestomatija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- World Bank. (1995a). *Toward Gender Equality. The Role of Public Policy*. Development in Practice Series. Washington D.C.: World Bank.
- World Bank. (1998). *East Asia: The Road to Recovery*. Washington D.C.: World Bank.
- World Bank. (2004). *Serbia and Montenegro, Republic of Serbia, An Agenda for Economic Growth and Development*, Report No. 29258.



## SUMMARY

This study is aimed to analyze the impact of neoliberalism on the enjoyment of the economic and social rights enshrined in the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966). With this respect, several issues have been explored from human rights and gender perspective.

### *Overview of Economic Globalization from Human Rights Perspective*

As noted by Stieglitz (2004), economic globalization in its current form risks exacerbating poverty and increasing violence if not checked, as it not possible to separate economic issues from social and political issues. The underlying assumption of the ideology of neoliberalism is that the free markets are a good thing and that, without government interference, they would be the most efficient and socially optimal allocation of resources. At the international level, neoliberalism is translated to free circulation of capital, free trade in goods and services and freedom of investment. In this context, the role of governments in economy is reduced to provide the infrastructure and to ensure the protection of property rights and contracts.

Promoters of neoliberalisms advocate deregulation to allow market forces to act as a self-regulating mechanism, and privatization of public enterprises and services (including water), as a removal of inefficiencies of public sector. Economic growth is seen as the way to human progress.

The state of play of human rights in both developed and developing countries indicates that economic globalization based on neoliberal agenda is beneficial to few, while jeopardises livelihoods of many. The gap between the rich and the poor widens, and global inequalities on various indicators are sharp.

### *Obligation of States with Respect to Implementation and Protection of Economic and Social Rights*

The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR) (UN Doc. A/6316 of 1966) provides for binding provisions to State Parties to undertake steps to the maximum of its available resources with a view to achieving progressively the full realization of the rights recognized in the Covenant. As noted in the Article 5, nothing in the present Covenant may be interpreted as implying for any State, group or person any right to engage in any activity or to perform any act aimed at the destruction of any of the rights or freedoms recognized herein, or at their limitation to a greater extent than is provided for in the present Covenant. By adopting the Optional Protocol to the ICESCR in December 2008, the UN community underlined the necessity to further to achieve the purposes of the ICESCR and the implementation of its provisions. The Committee on Economic, Social and Cultural Rights was given the competence to receive and consider communications submitted by or on behalf of individuals and groups of individuals claiming to be victims of a violation of any of the economic, social and cultural rights set forth in the ICESCR by the State Party.

In the current neoliberal economic context, in order to attract foreign investments and secure economic growth, States use to lessen the control, the taxation and the regulation in domestic economy. As a consequence, transnational corporations may run businesses that cause mass violation of economic rights and environmental harms without any liability. Instead of economic development, countries experience shrinking budgets, increasing poverty, and unavailability of the basic social services to many. In such a context, the enjoyment of the minimum level of the guaranteed economic and social rights becomes at stake.

### *Overview of Transition from Human Rights Perspective*

The process of the transition of the former socialist and communist economies to market economies has been driven by the neoliberal agenda. The main stakes include imposing the rule of the market, reducing public expenditures for social services, privatization of public enterprises, deregulation and changing perceptions of public and community goods to individualism and individual responsibility. The experiences of the transition countries indicate that the process caused lowering level of the gained economic and social rights, mass unemployment, violation of the labour rights, and increasing economic, social and physical insecurity of the population. The transition has very different dynamics



form the classical transition from feudalism to capitalism, as it was built without capitalists, but under the guidance of the Western countries and international financial institutions. The process included dismantling the previous political and economic structure, as well as the social infrastructure.

The analysis of the gender dimension of the transition and structural adjustment programs have shown that they have had different effects on women and men. Shrinking social role of a state contributed to increasing unpaid work of women within a family and decreasing their competitiveness at the labour market. In the neoliberal economic context, based on patriarchal ideology, the position of women is framed by discrimination and social exclusion.

### *Neoliberalism in a Constitution – Case study: Serbia*

In this part of the study, I analyze the compliance of the principles of the economic system as formulated in the Constitution of the Republic of Serbia (2006), with the principles of social justice and human rights as enshrined in the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966), ratified by the Republic of Serbia.

According to the Constitutional principles, the Republic of Serbia is a State based on the rule of law and social justice, principles of civil democracy, human and minority rights and freedoms, and commitment to European principles and values (Article 1). The analysis has shown that the Constitution is based on the uncritical acceptance of the neoliberal economic model, namely on the overemphasized private ownership, privatization, enforcement of free and open market, and favouring the foreign capital. It is envisaged that the rights gained through capital investments may not be curtailed by the law. In addition, it is stated that the impact of the market economy on social and economic status of employed may be adjusted solely through social dialogue between trade unions and employers. Due to the weak trade unions, in practice there is no effective mechanism of safeguarding social justice and economic and social rights. The Constitution provides the State, autonomous provinces and local self-government the possibility to indebt, without foreseeing responsibility and controlling mechanisms.

On the basis of the assessment of the compliance of the Constitutional provisions with the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, I argue that the Constitution the main goals of the economic development should include full employment, dignity at work, economic and social welfare, social security, high level of protection of

the environment and natural resources, sustainable development, and ensuring conditions for fulfilling and protecting human rights on the basis of equality and non-discrimination. The Constitution should include the obligation of the State, as the duty-bearer, to provide for economic, social and development policies and measures that will enhance increasing economic and social wellbeing of citizens. This means that the economic system should provide for a stable and strong state budget, necessary for supporting the social role of the State and the realisation of guaranteed human rights.

### *Overview of the Global Financial and Economic Crisis from Human Rights Perspective*

In 2008, the world faced the worst recession since the 1930s that jeopardise global and national economies, as well as the realisation of the UN Millennium Development Goals. The global crisis was the direct consequence of the greed and the irresponsible behaviour of the US biggest banks by inflatable liquid assets that led to a collapse in confidence and lending and a huge decline in private sector investments. The financial crisis was enabled by the dominant neoliberal macroeconomic policy, based on the belief in flexible and open markets as a *panacea*, and deregulation of financial flows. The financial collapse led to the recession, the increasing unemployment and the fall of foreign investments that particularly hit developing countries which had scarce resources to mitigate the impacts of the crisis.

The global financial and economic crisis have had negative effects on the enjoyment of the basic human rights of many all over the world, such as right to food and life free of poverty, right to education, health care and decent work. By a rule, in order to cushion the impact of the global crisis, states responding by cutting budgetary support to health care, education, social protection and other services. This have had direct effects to increasing unpaid work of women within a family, and lowering their competitiveness at the labour market.

In June 2009, the International Labour Organisation adopted a Global Jobs Pact that would be instrumental in overcoming the crisis, on a basis of workers' rights protection, combating unemployment, and stimulating the economic recovery by generating new jobs. The UN has acknowledged that the economic and financial turbulences caused human rights crisis. Estimating that the global crisis needs global response, the UN have tried to formulate global strategies and measures at the Conference on the World Financial and Economic Crisis and its Impact

---

on Development in June 2009. Due to the political pressure of the most powerful countries and neoliberal promoters, the efforts to start radical reform of the financial architecture have failed. Instead, a weaker approach has been adopted, followed by a demand to international and national actors to take into consideration protection of human rights, particularly the most vulnerable, in implementing policies against recession.

### *Rights Based Approach to Development*

Human rights based approach to development is a new concept of development built in 1990s after the right to development has been recognised as universal human right. The aim of this approach is human development itself. It is normatively based and operationally directed on the capacity building on fulfilling human rights guaranteed by international law. The UN system, as well as the majority of donor organizations and international development agencies, has adopted this approach in its development assistance policies and programs, as a response to the challenges of increasing global poverty and other negative effects of economic globalization on excluded groups. In contrast to prevailing neoliberal concept of development based on economic growth as an ultimate goal, rights based approach to development is aimed at improving quality of life of all men and women, without discrimination of any kind. The main tools of reaching this aim is building capacity of people to claim their rights and to participate in decision making and development processes, with particular attention to marginalized groups.

However, the concept has a number of shortages that derives from its exaggerated generality, weak implementation mechanisms, and overall weaknesses of the human rights concept. Additionally, this approach to development does not target disassembling social, economic and political relations based on discrimination and unequal distribution of wealth, power and resources. The human rights framework is not sufficient to change the neoliberal ideology that significantly undermines the realization of human rights and women's rights.

### *Conclusions*

Economic globalisation based on neoliberal ideology has been proved as a solid and good basis for well-being of few, and bad life of many. The unequal distribution of the economic prosperity and wealth among regions, nations and people contributes to increasing social inequalities, human insecurity and conflicts that jeopardise global peace

and future of nations. Nowadays it is obvious that the current neoliberal agenda, based on greed, selfish interests and irresponsibility, is not sustainable. Global peace and all the principles of human rights are at stake. The exit door demands reshaping the development paradigm and the redirection of the neoliberalism to the economic policy oriented by the needs, rights and well-being of nations, communities, families and individuals. This implies corporate responsibility, healthy financial resources, social justice, the increasing role and accountability of a state in the social sphere, and development policies on basis of the respect of human rights, gender equality and social inclusion.

## O AUTORKI

Prof. dr Mirjana Dokmanović je vanredna profesorka u Centru za pravna istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu. Bavi se međunarodnim javnim pravom, pravom ljudskih prava i studijama roda. Njena oblast posebnog stručnog interesovanja je istraživanje uticaja globalizacije na ljudska prava i rodnu ravnopravnost. Unazad dve decenije aktivno učestvuje u radu svetskih i regionalnih socijalnih foruma i alterglobalističkih mreža, uključujući svetsku konferenciju Ujedinjenih nacija o finansijskoj i ekonomskoj krizi 2009. godine. Njene najznačajnije objavljene knjige su *Firearms Possession and Domestic Violence in the Western Balkans: A Comparative Study of Legislation and Implementation Mechanisms* (2007), *International Standards on Domestic Violence and Their Implementation in the Western Balkans* u koautorstvu sa Vesnom Nikolić-Ristanović (2006), *Globalizacija.com* (ur.) (2005), *New World Order: Uticaj globalizacije na ekonomska i socijalna prava žena* (2002) i *Tranzition, Privatisation and Women* (ur.) (2002).



Mirjana Dokmanović  
UTICAJ NEOLIBERALIZMA NA  
EKONOMSKA I SOCIJALNA PRAVA

*Izdavač*  
„Čigoja štampa“  
Institut društvenih nauka

*Za izdavača*  
dr Goran Bašić

*Recenzentkinje*  
dr Zorica Mršević  
prof. dr Danica Drakulić  
prof. dr Tatjana Đurić Kuzmanović

*Lektura*  
mr Branislava Milanović

*Štampa*

*Čigoja*  
S T A M P A

e-mail: [office@cigoja.com](mailto:office@cigoja.com)  
[www.chigoja.co.rs](http://www.chigoja.co.rs)

*Tiraž*  
300 primeraka

ISBN 978-86-531-0290-6

CIP - Каталогизација у публикацији  
Народна библиотека Србије, Београд

341.231.14:330.342.141  
330.831.8

ДОКМАНОВИЋ, Мирјана, 1957-  
Утицај neoliberalizma на ekonomska i socijalna prava /  
Mirjana Dokmanović. - Београд : Ћигоја штампа : Institut društvenih nauka,  
2017 (Београд : Ћигоја штампа). - 116 str. ; 24 cm

Тираж 300. - О ауторки: str. [117]. - Напомене и bibliografske reference  
уз tekst. - Bibliografija: str. 101-109. - Summary.

ISBN 978-86-531-0290-6 (ČŠ)

а) Људска права - Економски аспект б) Неолиберализам  
COBISS.SR-ID 230489868